

Avrupa Birliği Sürecinde DİL HAKLARI

HELSINKI
YURTTAŞLAR
DERNEğİ

Yayına Hazırlayan

Ebru Uzpeder

Avrupa Birliği Sürecinde
DİL HAKLARI

Yayına Hazırlayan

Ebru Uzpeder

Bu kitabın yayınlanmasına katkılarından dolayı Avrupa Komisyonu'na teşekkür ederiz.

KAPAK RESMİ

The "Little" Tower of Babel, Pieter Bruegel

BİRİNCİ BASKI

2003, İstanbul

YAYINA HAZIRLAYAN

Ebru Uzpeder

ÇEVİRİ

Balaban Cerit

KAPAK ve GRAFİK TASARIM

Nur Ayman

DÜZELTİ

Banu Uzpeder

BASKI ve CİLT

Mart Matbaacılık Sanatları Tic ve San. Ltd. Şti.

Tel: (212) 321 23 00

HELSİNKİ YURTTAŞLAR DERNEĞİ

İnönü Caddesi, No: 77/13, 34437, Gümüşsuyu, Beyoğlu - İstanbul

Tel: (212) 292 68 42-43

Faks: (212) 292 68 44

e-posta: info@hyd.org.tr

İnternet: www.hyd.org.tr

İÇİNDEKİLER

Giriş <i>Ersin Erkan</i>	5
Bireyde ve Toplumda Dil Haklarının Boyutları <i>Gertrude Durusoy</i>	12
Bir Milleti "Dillendirmek" <i>Sinan Gökçen</i>	15
Dil Politikalarının Milliyetçilik Hareketlerindeki Tarihsel Kökenleri <i>Özlem Eraydın Virtanen</i>	18
Anadil Yönünden Çeşitlilik Arzeden Toplumlarda Çokdilliliğin Yönetişimi <i>Pulat Tacar</i>	21
İnsan Güvenliği ve Konforu Açısından Anadil Eğitimi: Sovyet Deneyimi <i>Büşra Ersanlı</i>	29
AGİT ve UAYK'nin Dil Hakları ve Çokkültürcü Eğitim Üzerine Tavsiyeleri <i>Ersin Erkan</i>	35
İsveç'te Çokkültürlülük <i>Hans Ingvar Roth</i>	39
Eğitimde Dil Haklarının Kullanımı: İsveç Örneği <i>Mats Wennerholm</i>	51
Belçika'da İlk ve Orta Öğretimde Dil Haklarının Kullanımı <i>Tom de Pelsmaeker</i>	57
Toplumsal, Siyasal ve Etnik Bağlamda Azınlıkların Dil Hakları <i>Kata Kulavkova</i>	64
AB Sürecinde Anadilde Eğitim-Öğrenim Hakkı ve Kürtçe <i>Said Verroj</i>	67
Anadilde İnadına Israr Etmek <i>Muhsin Kızılkaya</i>	71
Azınlıkların Dil Hakları ve Kürtler <i>Abdullah Kıran</i>	74
"Farklı" Bir Dil: Lazca <i>İsmail Bucaklışı</i>	85
Ek: Daha Çok Dil - Daha Çok Fırsat (Rapor) <i>İsveç Ulusal Eğitim Dairesi</i>	92
"Avrupa'da Çokdilli Bir Şenlik: Süreli Yayınlar" <i>Avrupa'da Azınlık Dillerinde Basılan Süreli Yayınlar Sergisi</i>	101

Bugün hemen hemen tüm devletler, fiili olarak çokkültürlü ve çokdillidir. Çokkültürlü bir toplum iki veya daha çok sayıda kültürel topluluğu içinde barındıran toplumdur. Böyle toplumlar kültürel çeşitliliğe temelde iki farklı biçimde tepki verebilir. Toplum, çeşitliliği hoş karşılayıp destekleyebilir; kendine bakışının önemli bir parçası haline getirebilir ve kendisini oluşturan toplulukların kültürel isteklerine saygı duyabilir; ya da bu toplulukları tamamen ya da kısmen baskın kültürü içinde asimile etmeye çalışabilir. Toplumun yönelimi ve değerleri ilk durumda tekkültürcü, ikinci durumda çokkültürcüdür. "Çokkültürlü" terimi kültürel çeşitlilik gerçeğine işaret ederken, "çokkültürcülük" terimi bu gerçeğe verilen standart bir tepkiyi belirtir.¹ Bunun ilk adımı kimliğe bağlı farklılıkların tanınmasıdır. Dil, çokkültürlülük içinde bir değişken, aynı zamanda kimliğe bağlı farklılıkların kurucu öğelerinden biridir.

Dilin kendisi bir kültürel örüntüdür; kültür dil tarafından ifade edilir ve nesilden nesile aktarılır. Dil, kültürün yaratımının ana girdisidir aynı zamanda. Bu nedenle etnik azınlıklar, kültürlerini korumak ve geliştirmek için dil haklarına ilişkin taleplerini giderek yükseltmektedir. Dilin etnik kimlik için merkezi öneminden dolayı, azınlıkların dil haklarının teminat altına alınması, genel olarak insan haklarının korunması ve azınlık hakları için kritiktir. Çokdillilik (*multilingualism*) bir rasyonel politika olarak artık daha çok devletçe benimsenmektedir. Dil hakları çeşitlenen ve dönüşen kültürel haklar bağlamında değerlendirilmesi gereken haklar demetidir. Devletlerin dil politikaları, küçüğünden büyüğüne tüm dilsel azınlıkların anadillerinde yol ve posta işaretlerinden mahkemelere, tutukluluk gerekçesi ve süreci hakkında bildirimden yerel ve merkezi otoritelerle olan iletişimlerine, ticari ilişkilerden eğitim ve medyaya dek çok geniş bir alanı kapsamaktadır.

Bugün, dil hakları kültürel haklar kapsamında değerlendirilmektedir. Aynışma, çokkültürlülüğün merkezi bir bileşeni olarak dil haklarının bireysel haklar bağlamında mı yoksa kolektif haklar bağlamında mı ele alınacağı noktasında yaşanmaktadır. Ortada iki yaklaşım mevcuttur: Birinci grupta yer alanlar dil haklarının (bir azınlık hakkı olarak) kolektif bir hak olduğunu öne sürerler. Bu gruptakiler de kendi içinde ikiye ayrılır a) Geleneksel insan haklarının dil hakları konusunda yetersiz kaldığından hareketle liberal demokrasiye kolektif bir hak olan dil (azınlık) haklarını ekleyerek çözüm bulmayı düşünenler b) kolektif hak olarak dil (azınlık) haklarının liberalizmle örtüşemeyeceğini, dolayısıyla radikal toplulukçu (komüniteryen) bir politika öne sürerler.² İkinci grupta yer alanlar ise dil haklarını (azınlık haklarını) geleneksel insan haklarının bir türevi olarak algırlar. Bu yaklaşıma göre dil hakları geleneksel insan haklarının doğal uzantısı veya açılımıdır. Dolayısıyla bu haklar kesinlikle kolektif haklar bağlamında değerlendirilmemesi gereken bireysel haklardır.³ Kolektif haklar bağlamında yaklaşım, sorunu çözmemekle kalmaz, aynı zamanda toplumsal istikrarsızlıkları körükleyebilir.⁴ Bu noktada geleneksel insan hakları ilkeleri (ifade özgürlüğü, ayrımcılık yapmama-ayrımcılığa uğramama, özel yaşam, anadilinde bilgi alma ve yayma) halen yararlı ilkelere dir.

Dil Haklarının Kısa Tarihçesi

1990'lı yıllarda hızla şekillenen dil haklarının tarihi oldukça yenidir. 19. yüzyılın öncesinde Avrupa'nın gündeminde dil hakları konusu yoktu. Ortaçağda dilsel manzara, bugüne göre hem daha lokal hem de daha "uluslararası"ydı. Çoğunlukla yatay hareketlilik yoktu, özellikle yönetilen sınıflar (serfler, çiftçiler, köylüler vd) yaşadıkları yerlerde ölüyorlardı. İnsanlar büyük Avrupa dillerinin (Romence, German, Celtic, Slav ve Baltık) yerel lehçe ve ağızlarını konuşuyorlardı. Sadece Fince, Yunanca, Arnavutça ve Baskça bunlara ait değildi. Dil hakları fazla hareket etmeyen ve birbirlerine yakın lehçeleri konuşan insanlar arasında bugünkü kadar önemli bir sorun değildi. Siyasetin, dinden ayrılması gibi milliyetten

¹ B. Parekh, Çokkültürlülüğü Yeniden Düşünmek, Okyanus, İstanbul, 2003, s. 7

² Liberal teoriyi bazı kolektif haklarla destekleyen bir çalışma için bkz. W. Kymlicka, Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights, Oxford, New York, Clarendon Press, 1996; Toplulukçu yaklaşım için bkz. C. Taylor, Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition, edited and introduced by Amy Gutmann, Imprint Princeton, N.J., Princeton University Press, 1994; Dil haklarını geleneksel insan haklarının türevi olarak değerlendirerek bireysel haklar bağlamına oturtan bir çalışma için bkz. F. de Varennes, Language, Minorities and Human Rights, Martinus Nijhoff, The Hague, 1996.

³ Bunlar, ifade özgürlüğü, ayrımcılık yapmama ve özel yaşam hakkıdır. (BM Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi, 27. madde), <http://www.unesco.org/most/vl3n1var.htm>

⁴ Bugün, Avrupa'da toplulukçu yaklaşıma rağbet edilmemektedir. Avrupa Konseyi ve AĞİT, azınlık haklarını (dolayısıyla dil haklarını da) kolektif haklar bağlamına sokmaktan ısrarla kaçınmaktadır. Toplulukçu yaklaşım daha çok Kuzey Amerika ve Avustralya'daki yerliler ile bu ülkelere göç etmiş dilsel gruplar için önerilmektedir.

ve dilden ayrılması da sonradan gerçekleşecekti.⁵ Aradaki dil farklılıkları sadece iletişimi güçleştiren bir durumdan ibaretti. Kaldı ki insanları birbirinden ayıran en önemli unsurlar din ve sınıf farklılıklarıydı. Diğer yandan feodal yönetici sınıf, evlenmeler, miras ve fetihlerle tüm kıtaya egemendi. Hiyerarşinin tepesindeki ittifak ve evlenmeler, küçük sayıda kraliyet ailesinin arasında işbirliği yaratıyor ve bu da kanışık **bir aile çokdilliliğini** (*family multilingualism*) teşvik ediyordu. İşte bu kategori, **Avrupalı** olarak adlandırılabilirdi.

Kiliseler de Avrupa ölçeğinde etkinlik gösteren bir diğer kurumdu. Roma Katolik Kilisesi "uluslararası" idi ve "kutsal" Latin dili aracılığıyla dilsel sınırları aşarak hükümlanlık sürebiliyordu. Papazların hepsi çift dilliydi ve Latince, Katolik Batı Avrupa için bir tür "lingua franca" işlevi görüyordu. Yunanca ve Kilise Slavcası ise Doğu Kiliselerinde etkindi.⁶ Din adamları ve aristokratlar büyük cehalet okyanusunun ortasında küçük okuryazar adacılarıydı.⁷ Batı Avrupa hakkında yazarken, Bloch da "Latince'nin yalnızca öğretimin yapıldığı dil olmadığına, ayrıca öğretilen yegane dil olduğuna" işaret etmişti.⁸

Yukarıda da anlatılmaya çalışıldığı üzere, Avrupa coğrafyası dil açısından iki büyük kampa ayrılmıştı: Bir tarafta hareketsiz ve toprağa bağlı tek dilli serfler, diğer tarafta ise hareketli, çift dilli ya da çokdilli elit (ruhban sınıfı ve hanedan mensupları) vardı. İşte bu Ortaçağ bağlamında dilsel azınlık, çok şey ifade etmiyordu. Çünkü dil açısından azınlığı tanımlayacak bir çoğunluk yoktu. Yöneticiler de uyruklarının dilsel davranışlarıyla ilgilenmiyorlardı. Toprak, evlilik, miras ya da fetihlerle çok sık el değiştiriyor, böylece yöneticiler daima çok dilli ya da çok lehçeli toplulukları yönetmek durumunda kalıyorlardı.

Batı Avrupa'da feodal sistemin 16. ve 17. yüzyıllarda çökmeye başlamasıyla hanedanlar topraklarını artan derecede korumaya başladılar ve ulusal toprak bütünlüğüne saygı ilkesi gelişmeye başladı. Augsburg (1555) ve Westphalia (1648) antlaşmalarıyla ulusal kimlik düşüncesi kök saldı ve homojen ulus fikri doğdu. Kralları ilahi hakkı düşüncesinin sarsılmasıyla devlet kavramı yeniden gün yüzüne çıktı. Bu gelişmelerle beraber, dünyada ekonomik kod da dönüşüyordu. Latince'nin belirleyici özelliklerinden biri kutsallığının yanı sıra, çift dillilere özgü olmasıydı. O zaman da, insan yığınlarının büyük çoğunluğu tek dilliydi. Dolayısıyla seçkin Latince pazarının doygunluk noktasına erişmesi, bu kez dev kitlelerin oluşturduğu tek dilli pazarın taşıdığı potansiyelin, kapitalizmin mantığı için davetkar hale gelmesi anlamını taşıyordu.⁹

Dilsel homojenleşmede, kapitalizm ve dinsel uyanışın yanında üçüncü etken, konumları sayesinde geleceğin mutlak yetkileri olmaya aday bazı monarkların halk dillerinden, idari merkezileşmenin bir aracı olarak yararlanmalarındı.¹⁰ Anderson'un deyimiyle, yeni ulusal toplulukların hayal edilebilirliğine asıl olumlu etkide bulunan, yeni bir üretim ve üretim ilişkileri sistemi (kapitalizm), bir iletişim teknolojisi (matbaa) ve insanlığın mahkum olduğu dilsel çeşitlilik arasındaki, belki de rastlantısal ama altüst edici etkileşimdi.¹¹ Latince tüm Avrupa entelijansiyasının ortak dili olmaktan çıktı ve ulusal topraklar üzerinde tek dillilik serüveni başladı.

Bu süreçte aynı zamanda, bir grup Avrupa hanedanı dilsel sorunların farkına vardı ve kendi dillerini prestijli dil olarak teşvik etmeye başladılar. Fransa ve İspanya'da dil akademileri aracılığıyla alfabe standartlaştırıldı ve kodifiye edildi. Britanya'da da her ne kadar monarşi ya da bir akademinin doğrudan müdahalesi olmasa da aynı süreç gerçekleşti. Değişik coğrafyalardaki varlıklı sınıflar arasında bir elitin gücü elinde bulundurma atılımı, "prestijli dil" in sayısının artmasını kaçınılmaz kılacaktı.¹² "Prestijli dil" in standardizasyon ve yaygınlaşma sürecinde etkin olan başka faktörler de vardı. Vieyetz'e göre, 16. ve 17. yüzyıllarda Protestan ve Katolik dünyada İncil'e doğrudan (anadilde) ulaşma arzusu hayli artmıştı.¹³ Bu arzu, İncil'in anadillere çevrilmesini çabuklaştırdı. Basım evleri standardize edilmiş dilleri coşkuyla karşıladı.

⁵ M. Walzer, Pluralism in Political Perspective, (der.) M. Walzer, The Politics of Ethnicity, Harvard University Press, Cambridge, Mass içinde, 1-28, 1982, s. 6-11.

⁶ Bu tartışma için bkz. G. Duby, Le Moyen Age, 987-1460, Paris, Hachette.

⁷ M. Bloch, Feudal Society, 2. cilt, Londra, Routledge&Kegan Paul, 1961, s. 81

⁸ agy., s. 77

⁹ B. Anderson, Hayali Cemaatler, Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması, İstanbul, Metis, 1995, (çev.) İskender Savaşır, Imagined Communities, Reflections on the Origins and Spread of Nationalism, Verso, 1983, s. 53

¹⁰ agy., s. 56

¹¹ agy., s. 58

¹² agy., s. 59

¹³ E.J.R. Vieyetz, The History of Legal Protection of Minorities in Europe (XVIIth-XXth centuries), Derby, University of Derby, 1999, s. 13 ve <http://www.unesco.org/most/vl3n1vie.htm>

Matbaa kapitalizmi ulusal dillerin standardizasyonundan çok kâr elde etti.¹⁴ Çünkü bu gelişme, lehçelerin dünyasından daha büyük pazarlar demektir. Bu, o ana dek görülmemiş bir dinamizm yarattı ve basımevleri de böylelikle ulusal dilin ulusal coğrafyada standartlaşmasına yardımcı oldu.

Bilindiği üzere Avrupa'da ulusçuluk düşüncesinin iki ifadesi vardır; politik ve etnik ulusçuluk... Ulusçuluğun politik versiyonunda ulus, hanedanlığın devlet sınırlarını genişletmesiyle oluşmuştur. Farklı gruplar bir anda kendilerini ulus inşa sürecini (uyumlu, homojen bir ulus yaratma arzusuyla) gerçekleştirmeye çalışan bir devletin sınırları içinde buldular (Fransa, İspanya ve Britanya'da görüldüğü üzere). Etnik milliyetçilik versiyonunda ise kültürel ve dilsel bir grubun liderleri yaşadıkları topraklar üzerinde o grubu ve değerlerini tek ya da baskın dil/kültür yapmak için çabaladılar.¹⁵ Almanya ve İtalya örneklerinde görüleceği üzere aynı dilin lehçelerini kullanan gruplar tek bir şemsiye altında top(ar)landılar.¹⁶ Diğer etnik ulus-devletler, I. Dünya savaşının ardından savaşı kazananların "ulusların kendi kaderlerini tayin hakkı" ilkesi uyarınca kuruldu. Burada da etnisite ile devletin birliği rastlantısal bir buluşma idi aslında. "**Ulusların kendi kaderlerini tayin hakkı**" bir ideal olarak sunulmuştu ve ayrıca savaşı kaybetmiş imparatorlukları dağıtmanın da iyi bir yolu.¹⁷

Ulusalcı ideoloji, devlet homojenliği ve bağımsızlığını vaaz ediyordu. Ulus-devleti kuran yönetici elitler tek (ve özel) sadakat odağı, tek dil ve kültürü teşvik eden (ya da dayatan) bir iç politika uyguladılar. Bunu, sınırlar arası ilişkiyi minimuma indiren bir dış politika ile desteklediler. Devlet sınırları, yolcu girişlerinin denetlendiği gümrük duvarları ve mallara uygulanan tarifelerle geçirimsiz politik ve ekonomik sınırlar haline geldi. Böylelikle ulusal pazarlar da tahkim edilmiş oldu. Pek çok dilsel grup da tahkim edilmiş bu sınırların iki yakasına düştüler. Bu durumda, Avrupa'daki ulus-devletlerin hepsinde belli ölçüde otokton azınlıklar (*autochthonous minorities*) olması normaldir. Daha sonra 20. yüzyılda savaşlar sonrası politik sığınmacıların kitlesel hareketleri, ekonomik ilişkilerin artışı ve ekonomik dengesizliklerin doğurduğu göçmenlerle Avrupa'da toplumlar daha karmaşılaştı. Dilsel çeşitlilik daha da arttı. Bugün artık azınlıklara sahip olmayan çok çok az Avrupa ülkesi vardır.¹⁸ Sonuçta, Avrupa ulus-devletleri inatla sürdürdükleri ulus ve devlet uyumu adına "homojenleşme" miti yaratma çabalarında başarılı olamadılar.

Ulusçuluk çağı kaçınılmaz olarak "dilsel azınlık" kavramını da yarattı. Ulusalcı ideolojinin güçlü olduğu yerde "dilsel azınlık" basit bir kavram değil aynı zamanda "problem"dir. Politik tarz milliyetçilikte azınlık asimile edilmeye çalışıldı; böylece üyelerinin ulusal yaşama tamamıyla katılabileceğine inanıldı. Asimile olmayı reddedenler, devleti reddeden unsurlar olarak görüldüler. Etnik versiyon milliyetçilikte ise azınlıklar genellikle aynı tutulur. Çok aşırı etnik milliyetçilik versiyonlarında, (ulusal homojenliğin ırksal saflık ile özdeşleştirildiği durumlarda) azınlıkların ortadan kaldırılmasına girişildi. Günümüzde ise devletlerin azınlıkların dil haklarına ilişkin tutumları, kendi iç meseleleri olmaktan çıkmış, aynı zamanda uluslararası anlaşmaların ve uluslararası hukukun gündemine de girmiştir. Bugün artık derin ve direnen bir çeşitliliğin politik talepleri karşısında ahlaki ve duygusal anlamda da şaşırılmakta ve bunların nereye konulacağı bilinmemektedir.

Avrupa'da Dil Hakları

Avrupa Birliği'nin siyasal birlikteliğini derinleştirme ve genişleme politikalarının eş zamanlı yürütüldüğü 1990'lı yıllarda gerek üye devletler gerekse aday devletler farklı kültürlerin ve dillerin barış içinde birarada yaşaması amacıyla, çokkültürcü ve farklılıkların kamusal alana katılabilesine olanak tanıyan politikalar benimsemeye başlamışlardır.

Avrupa Birliği, üye ve aday devletlerden, azınlık dillerinin kamusal alanda özgürce kullanılabilirdiği bir dil politikası beklemektedir. AB'nin Genişlemeden Sorumlu Komiseri, AB'ye aday devletlerin ilerleme raporlarını hazırlarken dil hakları başlığında devletlerin durumunu, Avrupa coğrafyasında etkin olan Avrupa Konseyi, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı'nın dil hakları konusunda ortaya koyduğu ölçütlere ne kadar yaklaştığını dikkate alarak değerlendirmektedir. Standart

¹⁴ B. Anderson, s. 88

¹⁵ Smith, politik ulusçuluğu yatay cins topluluk olarak değerlendirirken etnik ulusçuluğu ise dikey (demotik) topluluk olarak tanımlamaktadır. Bkz. D. Smith Anthony, *Millî Kimlik*, 1999, s. 89.

¹⁶ Pek çok yazar, Doğu Avrupa ve Kafkasya'daki milliyetçilikleri etnik milliyetçilik kategorisinde değerlendirmektedir. Bkz. L. Greenfeld, *Nationalism-Five Roads to Modernity*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1992, E. Gellner, *Nations and Nationalism*, Oxford, Blackwell, 1983.

¹⁷ AÇİT'in, sürekli kaynayan Doğu Avrupa ülkelerinde (kendi kaderini tayin hakkı ilkesi ile kurulmuş devletler) etkinlik göstermesi bir tesadüf değildir.

¹⁸ Coğrafi konumu nedeniyle İzlanda istisnadır.

ya da en iyi dil politikası gibi politikalar aday ülkelere dayatılmamaktadır. Çünkü her ülkedeki etnik azınlığın genel nüfus içindeki oranı, demografik özellikleri, etnik gerginliğin derecesi, etnik çatışmanın yaşanıp yaşanmadığı, çatışma yaşanmışsa şiddeti ve devam edip etmediği, azınlığın etnik bilinci ve örgütlenme düzeyi, etnik azınlığın ekonomik statüsü, aynı etnik azınlığın başka bir devlette çoğunluğu oluşturan unsur olması,¹⁹ devletin ve etnik azınlığın ekonomik potansiyeli, bir devlette etnik azınlık durumunda olan topluluğun, komşu bir devlette çoğunluğu oluşturan etnik grupla aynı kökenden olması²⁰ gibi pek çok değişken, nasıl bir dil politikası benimseneceğini belirleyen etmenlerden sadece bazılarıdır. Ayrıca bir devletin dil politikası, diğer devletlerin (özellikle etnik azınlıkla aynı kökten gelen komşu veya komşu olmayan devletlerin) ve uluslararası örgütlerin tutumlarına duyarlı olmak zorundadır. Dolayısıyla her aday devletin özgün bir yol haritasının ve dil politikasının olması doğaldır. Her devletin ve azınlığın özgün koşullara sahip olması, dil yönetişimini çeşitlendirmektedir. Avrupa ülkeleri bugün ortak değerler üzerinde yaşar; hukukun üstünlüğü, demokrasi, insan hakları, hoşgörü ve çoğulcu toplum, paylaşılan bu ortak değerlerin önemli parçalarıdır. Devletlerin hangi özgün koşullar altında olursa olsun bu ilkelere aykırı bir politika benimsemeleri beklenmemektedir.

Avrupa'da dil hakları alanında devletlerin yaklaşımına ilişkin ölçüt ve kriterler konusunda ilgili olarak AB, (Birleşmiş Milletler çatısı altındaki anlaşmalarla beraber) Avrupa Konseyi çatısı altındaki **Bölgesel veya Azınlık Dilleri Şartı** ve **Ulusal Azınlıkların Korunması İçin Çerçeve Sözleşme** ile AGİT'in (Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı) ölçütlerini dikkate alır. AGİT'in yaptırım gücü yoktur, sadece politik bağlayıcılığı vardır. Ancak, Avrupa Konseyi'nin, 1990'lı yılları başında Avrupa devletlerinin imzasına açılan **Bölgesel veya Azınlık Dilleri Şartı** ile **Ulusal Azınlıkların Korunması İçin Çerçeve Sözleşme**'yi imzalayan ve onaylayan devletlere yaptırım gücü vardır. Dil hakları konusunda Avrupa coğrafyasındaki bu sistematik, teoride ve pratikte bazı sorunlar içermektedir. Burada bunlardan iki tanesine değinmekte fayda var: İlk sorun, ulusal azınlık tanımı açıklığa kavuşturulmadan dil haklarını ulusal azınlıklarla sınırlama eğilimidir. İkincisi ise bireylerin, haklarına riayet edilmediğinde müracaat edecekleri (bu konuda) uzmanlaşmış bir organın olmamasıdır.

Çerçeve Sözleşme'nin söylemi, devletlere (sanki onları sakinleştirmek istercesine) teminat vericidir ve ulusal-devlet sistemine karşı bir "gizli gündem" olmadığını açıkça vurgular. Avrupa Konseyi, Bölgesel veya Azınlık Dilleri Şartı'nda devletleri kültürel ve dilsel mirası korumaya davet ederken kolektif haklar ya da politik haklar için bir talep olmadığını altını çizer. Konsey azınlık aktivistlerine mesafelidir ve azınlıkların dilsel haklarına çokkültürlü ve çok dilli bir Avrupa bağlamında yaklaşılmasını salık verir. Bölgesel veya Azınlık Dilleri Şartı (kamusal alanda kullanılan dil, bir nevi politik egemenlik yaratmasına rağmen) farklılıkları kucaklarken dil ve erk arasında zorunlu bir bağ olmadığını öne sürer.

Avrupa Konseyi, (Avrupa mirasının ayrılmaz parçaları olarak) sadece otokton azınlıklarla ilgilenmektedir. Bu tavır son yıllarda göç eden göçmenlerin dil haklarını özellikle dışarıda bırakmaktadır. Avrupa'da otokton azınlıkların diğer azınlıklardan daha üst konumda gören bu hiyerarşik yaklaşım pek çok kurum ve kişi tarafından sık sık eleştirilmekte ve Konsey'e tüm grupların dil haklarını eşit biçimde tanıması çağrısında bulunmaktadır.²¹ Bir toprakta nesillerdir atalardan kalma dilini kullanan bir gruptan da gelse, başka bir devletin vatandaşı da olsa (veya vatansız da olsa) herkesin kendi dilini kullanma hakkı vardır. Bu yaklaşım, dilin özel alanda kullanımı söz konusu olduğunda geniş bir çevre tarafından kabul görür. Ancak bu hakların kamusal alanda kullanımı konusunda böyle bir mutabakat yoktur. Avrupa Konseyi Bölgesel veya Azınlık Dilleri Şartı hayli bariz biçimde, ulusal azınlıklar olarak kategorize edilen otokton toplulukların haklarını teminat altına almaya çalışmaktadır. Ancak ortada sadece otokton azınlıklar yoktur. Ekonomik ya da siyasal gerekçelerle Avrupa ve Amerika'ya gelmiş (hatta birkaç nesildir o topraklarda yaşayan) kayda değer oranda göçmen toplulukları da vardır. Avrupa'da da, Anglo-Sakson literatürde yerleşikleşmiş net bir otokton topluluk-göçmen topluluk ayrımı benimsenmeye başlamıştır.²² Ayrımcılık yapmama ilkesi gereğince, vatandaş olsun ya da olmasın, otokton azınlık mensubu ya da göçmen

¹⁹ Örneğin, Doğu Avrupa'nın birçok ülkesinde azınlık olarak yaşayan Alman ve Ukrayna asıllı etnik topluluklar Almanya ve Ukrayna'da çoğunluğu oluşturan gruplardır. Özellikle Almanya, ülke dışındaki Almanlara maddi destekte bulunmaktadır. Ukrayna da aynı kökenden gelen yurtdışındaki Ukraynalıların haklarını korumak amacıyla aktif şekilde çabalamaktadır: Ukrayna, Polonya ile Polonya'daki Ukraynalıların haklarını güvence altına alan ikili bir anlaşma imzalamıştır.

²⁰ Burada anlatılan durum, bir devlette azınlık olan etnik topluluğun, bir komşu devletin sınırları içinde çoğunluğu oluşturan unsur olmasıdır. Örneğin, Bulgaristan Devleti, ülkesinde azınlık olan etnik Türklerin, çoğunluğu oluşturan etnik topluluk olduğu Türkiye Devleti ile komşudur. Bu durumda, Türkiye, Bulgaristan'daki Türkler için akraba devlettir (*kin state*).

²¹ Declaration of the European Cultural Foundation Conference, Comparative Perspectives on Regional and Immigrant Minority Languages in Multicultural Europe, Oeegstgeest, 28-30 Ocak 2000.

²² Çoğu liberal, göçmen gruplarının ortaya attığı milliyetçi retoriğin benimsenmesini, yalnızca toplumsal birliğe karşı bir tehdit değil, aynı zamanda ahlak açısından haklılık gerekçesinden yoksun bir girişim olarak değerlendirmektedir. Ayrıca, göçmenlerin ulusal haklar talep etmelerinin meşru bir zemini olmadığı savunmaktadır. Nihayetinde, onlardan beklenen tavrın bütünleşme olduğunu bile bile şu an bulundukları ülkelere gelmişlerdir. Göçmenler, kültürlerini taşıdıkları edip göçmeyi seçtiklerinde, gönüllü olarak ulusal kimlikleri ve beraberinde gelen ulusal haklarından da feragat etmişlerdir. Bkz. <http://www.unesco.org/most/vl3n1wri.htm>

ya da en iyi dil politikası gibi politikalar aday ülkelere dayatılmamaktadır. Çünkü her ülkedeki etnik azınlığın genel nüfus içindeki oranı, demografik özellikleri, etnik gerginliğin derecesi, etnik çatışmanın yaşanıp yaşanmadığı, çatışma yaşanmışsa şiddeti ve devam edip etmediği, azınlığın etnik bilinci ve örgütlenme düzeyi, etnik azınlığın ekonomik statüsü, aynı etnik azınlığın başka bir devlette çoğunluğu oluşturan unsur olması,¹⁹ devletin ve etnik azınlığın ekonomik potansiyeli, bir devlette etnik azınlık durumunda olan topluluğun, komşu bir devlette çoğunluğu oluşturan etnik grupla aynı kökenden olması²⁰ gibi pek çok değişken, nasıl bir dil politikası benimseneceğini belirleyen etmenlerden sadece bazıdır. Ayrıca bir devletin dil politikası, diğer devletlerin (özellikle etnik azınlıkla aynı kökten gelen komşu veya komşu olmayan devletlerin) ve uluslararası örgütlerin tutumlarına duyarlı olmak zorundadır. Dolayısıyla her aday devletin özgün bir yol haritasının ve dil politikasının olması doğaldır. Her devletin ve azınlığın özgün koşullara sahip olması, dil yönetişimini çeşitlendirmektedir. Avrupa ülkeleri bugün ortak değerler üzerinde yaşar; hukukun üstünlüğü, demokrasi, insan hakları, hoşgörü ve çoğulcu toplum, paylaşılan bu ortak değerlerin önemli parçalarıdır. Devletlerin hangi özgün koşullar altında olursa olsun bu ilkelere aykırı bir politika benimsemeleri beklenmemektedir.

Avrupa'da dil hakları alanında devletlerin yaklaşımına ilişkin ölçüt ve kriterler konusunda ilgili olarak AB, (Birleşmiş Milletler çatısı altındaki anlaşmalarla beraber) Avrupa Konseyi çatısı altındaki **Bölgesel veya Azınlık Dilleri Şartı** ve **Ulusal Azınlıkların Korunması İçin Çerçeve Sözleşme** ile AGİT'in (Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı) ölçütlerini dikkate alır. AGİT'in yaptırım gücü yoktur, sadece politik bağlayıcılığı vardır. Ancak, Avrupa Konseyi'nin, 1990'lı yıllarda başında Avrupa devletlerinin imzasına açılan **Bölgesel veya Azınlık Dilleri Şartı** ile **Ulusal Azınlıkların Korunması İçin Çerçeve Sözleşme**'yi imzalayan ve onaylayan devletlere yaptırım gücü vardır. Dil hakları konusunda Avrupa coğrafyasındaki bu sistematik, teoride ve pratikte bazı sorunlar içermektedir. Burada bunlardan iki tanesine değinmekte fayda var: İlk sorun, ulusal azınlık tanımı açıklığa kavuşturulmadan dil haklarını ulusal azınlıklarla sınırlama eğilimidir. İkincisi ise bireylerin, haklarına riayet edilmediğinde müracaat edecekleri (bu konuda) uzmanlaşmış bir organın olmamasıdır.

Çerçeve Sözleşme'nin söylemi, devletlere (sanki onları sakinleştirmek istercesine) teminat vericidir ve ulusal-devlet sistemine karşı bir "gizli gündem" olmadığını açıkça vurgular. Avrupa Konseyi, Bölgesel veya Azınlık Dilleri Şartı'nda devletleri kültürel ve dilsel mirası korumaya davet ederken kolektif haklar ya da politik haklar için bir talep olmadığını altını çizer. Konsey azınlık aktivistlerine mesafelidir ve azınlıkların dilsel haklarına çokkültürlü ve çok dilli bir Avrupa bağlamında yaklaşılmasını salık verir. Bölgesel veya Azınlık Dilleri Şartı (kamusal alanda kullanılan dil, bir nevi politik egemenlik yaratmasına rağmen) farklılıkları kucaklarken dil ve erk arasında zorunlu bir bağ olmadığını öne sürer.

Avrupa Konseyi, (Avrupa mirasının ayrılmaz parçaları olarak) sadece otokton azınlıklarla ilgilenmektedir. Bu tavır son yıllarda göç eden göçmenlerin dil haklarını özellikle dışarda bırakmaktadır. Avrupa'da otokton azınlıkları diğer azınlıklardan daha üst konumda gören bu hiyerarşik yaklaşım pek çok kurum ve kişi tarafından sık sık eleştirilmekte ve Konsey'e tüm grupların dil haklarını eşit biçimde tanıması çağrısında bulunmaktadır.²¹ Bir toprakta nesillerdir atalardan kalma dilini kullanan bir gruptan da gelse, başka bir devletin vatandaşı da olsa (veya vatansız da olsa) herkesin kendi dilini kullanma hakkı vardır. Bu yaklaşım, dilin özel alanda kullanımı söz konusu olduğunda geniş bir çevre tarafından kabul görür. Ancak bu hakların kamusal alanda kullanımı konusunda böyle bir mutabakat yoktur. Avrupa Konseyi Bölgesel veya Azınlık Dilleri Şartı hayli bariz biçimde, ulusal azınlıklar olarak kategorize edilen otokton toplulukların haklarını teminat altına almaya çalışmaktadır. Ancak ortada sadece otokton azınlıklar yoktur. Ekonomik ya da siyasal gerekçelerle Avrupa ve Amerika'ya gelmiş (hatta birkaç nesildir o topraklarda yaşayan) kayda değer oranda göçmen toplulukları da vardır. Avrupa'da da, Anglo-Sakson literatürde yerleşikmiş net bir otokton topluluk-göçmen topluluk ayrımı benimsenmeye başlamıştır.²² Ayrımcılık yapmama ilkesi gereğince, vatandaş olsun ya da olmasın, otokton azınlık mensubu ya da göçmen

¹⁹ Örneğin, Doğu Avrupa'nın birçok ülkesinde azınlık olarak yaşayan Alman ve Ukrayna asıllı etnik topluluklar Almanya ve Ukrayna'da çoğunluğu oluşturan gruptur. Özellikle Almanya, ülke dışındaki Almanlara maddi destekte bulunmaktadır. Ukrayna da aynı kökenden gelen yurtdışındaki Ukraynalıların haklarını korumak amacıyla aktif şekilde çabalamaktadır: Ukrayna, Polonya ile Polonya'daki Ukraynalıların haklarını güvence altına alan ikili bir anlaşma imzalamıştır.

²⁰ Burada anlatılan durum, bir devlette azınlık olan etnik topluluğun, bir komşu devletin sınırları içinde çoğunluğu oluşturan unsur olmasıdır. Örneğin, Bulgaristan Devleti, ülkesinde azınlık olan etnik Türklerin, çoğunluğu oluşturan etnik topluluk olduğu Türkiye Devleti ile komşudur. Bu durumda, Türkiye, Bulgaristan'daki Türkler için akraba devlettir (*kin state*).

²¹ Declaration of the European Cultural Foundation Conference, Comparative Perspectives on Regional and Immigrant Minority Languages in Multicultural Europe, Oegstgeest, 28-30 Ocak 2000.

²² Çoğu liberal, göçmen gruplarının ortaya atıldığı milliyetçi retorik benimsenmesini, yalnızca toplumsal birliğe karşı bir tehdit değil, aynı zamanda ahlaki açıdan haklılık gerekçesinden yoksun bir girişim olarak değerlendirmektedir. Ayrıca, göçmenlerin ulusal haklar talep etmelerinin meşru bir zemini olmadığını savunmaktadır. Nihayetinde, onlardan beklenen tavrın bütünleşme olduğunu bile bile şu an buldukları ülkelere gelmişlerdir. Göçmenler, kültürlerini terk edip göçmeyi seçtiklerinde, gönüllü olarak ulusal kimlikleri ve beraberinde gelen ulusal haklarından da feragat etmişlerdir.

Bkz. <http://www.unesco.org/most/vl3n1wri.htm>

azınlık (alokton - *allochton minorities*) mensubu tüm azınlık bireylerinin dil haklarının tanınarak yürürlüğe sokulması gerekmektedir.

Devletler dil politikalarını oluştururken her ne kadar uluslararası normları dikkate almaya çalışsalar da, hangi topluluğun ulusal azınlık, hangi topluluğun etnik veya kültürel azınlık olduğu sorularına halen kendileri cevap verdiklerinden, ortaya tek taraflı düzenlemeler çıkmaktadır. Bahsedilen konularda henüz nesnel bir kıstas da yoktur. Aynı şekilde, kullanılan dilin, ağız mı, şive mi, lehçe mi, bölge dili mi, azınlık dili mi, ulusal dil mi olduğu, üzerinde mutabakat sağlanan ölçütlerle tanımlanmış ayrımlar değildir. Her iki durum da kimlik ve dilin sahibi topluluktan çok "öteki tarafından tanımlanma" (*other defined*) ve "öteki tarafından etiketlenme"yle (*other labelling*) belirlenmektedir.²³ Ortada halen bir kavram karmaşası vardır. Devletler hâlâ hangi grubun azınlık, hangi grubun azınlık olmadığı ya da hangi grubun ulusal azınlık olduğu konusunda tek tayin edici aktördür. Azınlık topluluklarının kimliklerini kendilerinin tanımlaması ve devletlerin bunu kabul ederek politika oluşturmaları henüz mümkün değildir. Kaldı ki Avrupa Konseyi ve AGİT'in anlaşma ve norm üreten Tavsiye Kararlarında da hangi dilin azınlık dili hangi dilin lehçe ya da ağız olduğu konularında devletlerin hegemonik konumları yeterince sorgulanmamaktadır.

Avrupa'daki dil hakları sistematığının ikinci problemi, bireysel başvuru yapılacak bir çözüm merciinin olmamasıdır. Çerçeve Sözleşme ve Avrupa Bölgesel veya Azınlık Dilleri Şartı'nı onaylayan devletlerin ihlalleri, uzman komitelerce ya da sivil toplum örgütlerince raporlanır ancak sonuçta devletlere yaptırım gücü oldukça sınırlıdır. Gelişkin bir karar ya da yargılama mekanizması yoktur. Çerçeve Sözleşme, zorla uygulamaya geçirilemez. Devletler, bahsedilen dil hakları sözleşmelerini imzalama ve onaylamakta özgürdür. Hatta sözleşmelerin maddelerini seçerek kendilerine uygun olanları imzalayabilir ya da onaylayabilirler. Devletlerin sözleşmeleri ihlal ettikleri durumlarda ne olacağı net değildir. Bu nedenle, dil haklarının gelişim sürecindeki gerçek eksiklik, tanınmış hakları garanti altına alacak bir uluslararası organın olmayışıdır.²⁴ Dolayısıyla, AB'ye üye ve aday devletler, Çerçeve Sözleşme ve Avrupa Bölgesel veya Azınlık Dilleri Şartı'nda öngörülen hükümleri imzalama, onaylama ve uygulama sürecinde ciddi dirençler sergileyebilmektedirler.

Avrupa'da devletler, bir yandan ulusal dillerini korumayı ve geliştirmeyi amaçlarken aynı zamanda azınlık dillerinin korunması ve geliştirilmesine de olanak tanıyacak bir dil politikası oluşturmak durumundadırlar. Bu noktada Türkiye'nin de durumuna kısaca değinmek faydalı olacaktır. AB ile ilişkilerde, pek çok konuda olduğu gibi azınlıklara yaklaşım konusunda da zaman zaman gerginlikler yaşanmaktadır. Ancak, Türkiye her şeye rağmen AB perspektifini yitirmeye gayret etmektedir. Türkiye azınlıklar meselesini Lozan Anlaşması, Kürt sorununu da PKK'yı zayıflatarak ve liderini hapsederek çözdüğünü düşünürken, AB Türkiye'den ısrarla Kürtlerin etnik azınlık olarak benimsenmesini, azınlık dillerinde eğitim ve yayın haklarından faydalanabilmeleri doğrultusunda politik açılımlar yapmasını istemektedir. Bugün, Türkiye, anadilde yayın ve eğitimin nasıl yapılacağı; devlet eliyle mi, devlet desteğiyle mi yürütüleceği yoksa özel girişimcilere mi bırakılacağı, bu konuda yeterli maddi ve insan kaynağının olup olmadığı, eğitim müfredatı ve yayın programlarının türü ve süresi, anadilde isim koyma, yer ve yol işaretlerinin çift dilli (ya da bölgenin demografik özelliğine göre çokdilli) olup olamayacağı, mahkemelerde anadilin nasıl kullanılacağı ve tüm bunların nasıl ve hangi süreç içinde, hangi yasal çerçeve içine sokulacağı gibi alışıktır. Türkiye için zengin bir laboratuvarıdır.

Türkiye'nin nasıl bir dil politikası uygulaması gerektiği konusundaki kafa karışıklığının en önemli nedenlerinden biri de bu konudaki deneyim ve bilgi eksikliğidir. Halbuki bu tür sorunlar sadece Türkiye'ye mahsus sorunlar olmayıp, pek çok devlet, aynı sorunla yüzleşmiş ve çözümlene yoluna gitmiştir. Özellikle, AB'ye üye ve aday devletlerin dil politikaları açısından geçirdikleri kabuk değişimi, Türkiye için zengin bir laboratuvarıdır.

Helsinki Yurttaşlar Derneği'nin 19-20 Aralık 2003 tarihlerinde yurtiçinden ve yurtdışından pek çok değerli katılımcının iştirakiyle gerçekleştirilen "Avrupa Birliği Süreci'nde Dil Hakları" konulu panel ve tartışmalarda Türkiye'yi çok yakından ilgilendiren konulara değinildi: AB, üye ve aday devletlerin, AB ölçütleri ve diğer uluslararası ölçütlere uygun liberal bir dil politikası benimsemek amacıyla hangi hukuksal reformları yaptıkları, hangi uluslararası anlaşmaları onaylayarak iç hukukta geçerli kıldıkları, hangi konularda çekinceler ortaya koydukları, anadilde eğitim ve anadilde yayın konularında uygulamalar örneklerle yoğun biçimde tartışıldı. Tartışmalarda doğal olarak Lozan Anlaşması çerçevesinde resmen azınlık

²³ C. Tilly, *A Bridge Halfway: Responding to Brubaker*, *Contention*, 4, 1, Güz, 1994, s. 16

²⁴ F. de Varennes, *Language, Minorities and Human Rights*, Martinus Nijhoff, The Hague, 1996, s. 4.

olarak tanınan gayri-müslim azınlıkların yanında Kürtçe'nin ve Lazca'nın durumu da geniş yer aldı. Bu kitap, söz konusu panele sunulan tebliğlerin biraraya getirilmesiyle derlenmiştir.

Kitapta yer alan yazılara gelince; Gertrude Durusoy, *Bireyde ve Toplumda Dil Haklarının Boyutları* çalışmasında anadil kavramının uluslararası toplumca ne kadar benimsendiğini sorguladıktan sonra bireysel ve toplumsal boyutları olan dil haklarının tek başına uygulanabilecek bir haklar demeti olmadığını, mutlaka başka hakların içinde ve-veya başka haklarla beraber ele alınması gerektiğini belirtiyor. Durusoy, dil haklarının ekonomik, sosyal, sivil, politik ve kültürel haklarla iç içe örüldüğünü ve etkileşimli bir bütünün ayrılmaz bir parçası olduğunu dile getiriyor.

Sinan Gökçen, *Bir Milleti "Dillendirmek"* isimli çalışmasında teorik ve felsefi sorunsallardan hareket ederek dilin ve dil politikalarının nasıl kurgulandığını (yaratıldığını) tartışıyor. Gökçen, ayrıca ilk bölümde Türk milliyetçiliği ile diğer Avrupa milliyetçilikleri arasındaki farkları sonraki bölümde ise dil haklarının gelişimini ve siyasi içeriğini değerlendiriyor.

Özlem Eraydın Virtanen, *Dil Politikalarının Milliyetçilik Hareketlerindeki Tarihsel Kökenleri* başlıklı yazısında dil haklarına ilişkin kavramsal çerçevenin temel hatlarını çiziyor. Virtanen, yazısında dilin, siyasetin konusu ve aracı olması ile milliyetçilik akımları arasındaki paralellikleri ortaya koyarken İngiltere, Fransa, Almanya örnekleri ile Türkiye'yi karşılaştırıyor ve sonra halkın yaklaşık % 6'sı tarafından konuşulan İsveççe'nin de resmi dil olduğu Finlandiya modeline değiniyor.

Pulat Tacar, *Anadil Yönünden Çeşitlilik Arzeden Toplumlarda Çokdilliliğin Yönetişimi* isimli çalışmasında postmodern bir düzene geçen dünyada devletlerin artık değişik dillere yaklaşımının daha önceki uygulamalardan ve yaklaşımlardan çok farklı biçimde gerçekleştiğini belirtiyor. Devletlerin, her konuda olduğu gibi dil hakları konusundaki politikasını da ilgili tüm tarafların katılımıyla gerçekleştirmesi gerektiğini dile getiriyor ve örneklerle tezini destekliyor. Tacar, çalışmasında ayrıca Avrupa'da dilsel çeşitliliğin yönetişimi ile Türkiye'de Lozan Anlaşması'nın doğru okunması gereği üzerinde de önemle duruyor.

Büşra Ersanlı, *İnsan Güvenliği ve Konforu Açısından Anadil Eğitimi: Sovyet Deneyimi* isimli çalışmasında, Avrupa'daki siyasal ve kültürel milliyetçilik deneyimlerini karşılaştırdıktan sonra, dil ve etnisite arasındaki bağa yoğun vurgu yapılan Doğu Avrupa ve Kafkasya'da, tamamen çöktüğü düşünülen özgün bir modeli; sosyalist federal tecrübeyi bugüne taşımayı salık veriyor. Ersanlı, Sovyet dil politikasının ayrıntılı sunumunu, bağımsızlık ile dünyaya açılma arasında hassas bir denge tutturmayı deneyen Türk dilli halkların bugünkü anadil sorunlarına değinerek sürdürüyor ve Orta Asya ülkelerindeki çift dilliliği olumluyor. Ersanlı son olarak ayrıca Türkiye'de anadil ve anadilde eğitim konusuna değiniyor.

Ersin Erkan, *AGİT ve UAYK'nin Dil Hakları ve Çokkültürcü Eğitim Üzerine Tavsiyeleri* yazısında Avrupa coğrafyasında SSCB ve Yugoslavya'nın dağılmasından sonra meydana gelen etnik çatışmaları durdurma ve önleme deneyimlerinden hareketle, barış ve istikrarın korunması açısından dil hakları ve çokkültürcü eğitim üzerine tavsiyelerin önemine değinmektedir. Erkan, bu çalışmasında UAYK'nin (Ulusal Azınlıklar Yüksek Komiserliği) dil haklarına ilişkin ölçüt üretme faaliyetlerinin yanında, çokkültürcü eğitimde devletin ve çoğunluk grubunun sorumluluklarının altını çiziyor.

Hans Ingvar Roth, *İsveç'te Çokkültürlülük* çalışmasında sıkça, homojen ulus devletin başlıca örneklerinden biri olarak gösterilen ancak ortaçağdan itibaren çok değişik kültürel buluşmalara tanık olan ve yüzyıllar boyunca değişik ülkelerden gelen göçmenleri topraklarına kabul eden İsveç'teki çokkültürlülük deneyimini ayrıntılı biçimde sergilemekte. Roth, dil haklarının İsveç Devletinin çokkültürcü perspektifinin önemli bir bileşeni olduğunu örneklerle gösteriyor. İsveç'in çeşitlenen ve artan çokkültürlülüğü kapsamında farklı ülkelerden gelen gruplar için farklı uygulamaların nasıl gerçekleştirildiğini yazısında örneklerle anlatmaktadır.

Eğitimde Dil Haklarının Kullanımı: İsveç Örneği başlıklı çalışmasında Mats Wennerholm günümüz İsveç'inde, okul öncesi kurumlarda 100'ü aşkın anadilin konuşulduğunu ve anadil eğitiminin nasıl gerçekleştiğini anlatıyor. Wennerholm, okul öncesi eğitim, okullarda eğitim gören çocuklar için çocuk bakımı, zorunlu eğitim ve yüksek orta eğitim alanlarında, İsveç'e sığınmış çocuklar ve gençler de dahil olmak üzere, bütün çocukların aynı haklara sahip olduğunu öne sürüyor. Diğer taraftan, İsveç'te zorunlu eğitim gören ve resmi azınlıkların birine mensup olan ya da anadili İsveççe olmayan öğrencilerin, dilleri ve kökenleri ile ilgili birtakım ek hakları bulunduğunu belirtiyor. Öğrenciler tarafından kullanılan ilk 10 dil arasında Türkçe ve Kürtçe de var.

Tom de Pelsmaeker, *Belçika'da İlk ve Orta Öğretimde Dil Haklarının Kullanımı* isimli çalışmasında, Belçika'nın federal devlet yapısının ana hatlarını ve hakim dillerin kullanımını düzenleyen anayasal ilkelerden hareketle federal sistemin niteliğini kısaca özetledikten sonra Belçika'daki büyük dil gruplarının aynı coğrafya üzerinde birlikte varolmayı nasıl başardığını anlatıyor. Makalenin ikinci ve ana kısmında ise, esas olarak, ilk ve orta öğrenimde dillerin kullanımını düzenleyen yasalar ele alınmaktadır. Bu kısımda, bir tarafta üç "ulusal" dil ile, (Flamanca, Fransızca ve Almanca) ilgili düzenlemeler; diğer tarafta da, öbür dillerin (bunlar, esas olarak "yeni" dilsel azınlıklara aittir) kullanımını belirleyen düzenlemeler arasındaki ayrımlar anlatılmaktadır.

Kata Kulavkova ise *Toplumsal, Siyasal ve Etnik Bağlamda Azınlıkların Dil Hakları* başlıklı yazısında, Balkanların çok etnili ve çok dinli ülkelerinden biri olan Makedonya'da dil politikasının panoramasını sunuyor. Avrupa'nın en liberal anayasalarından biri olan Makedon anayasasına ve dil haklarına ilişkin diğer yasal düzenlemelere değinen Kulavkova, çokdilliliğin bugünkü durumunu, özellikle Arnavutça, Türkçe, Romanca, Sırpça ve Ulahça gibi dillerin kamusal alanda nasıl kullanıldığını anlatıyor.

Said Veroj, *AB Sürecinde Anadilde Eğitim-Öğretim Hakkı ve Kürtçe* isimli çalışmasında Kürtçe'nin dünya dilleri arasındaki yeri, başlıca lehçeleri, Kürtçe yazı dilinde kullanılan alfabeler konusunda ayrıntılı bilgi sunmakta. Veroj, ayrıca Türkiye'de AB ile ilişkiler çerçevesinde yapılan düzenlemeler ve Kürtçe'nin durumu; Kürtçe'yi kim öğretecek ya da Kürtçe öğretmenin alacağı pedagojik ve mesleki eğitim hangi kurum tarafından onaylanacak; Kürtçe'yi öğretecek öğretmenin yeterliliğinin ölçütü ne olacak; bu alandaki çalışmaların ekonomik maliyeti nasıl karşılanacak; Türkiye'deki 70 üniversitenin en az yedi tanesinde Kürdoloji bölümleri açılıp, Kürt dili ve tarihi üzerinde araştırmalar yapılarak Kürtçe öğretmenleri yetiştirilemez mi gibi sorular yöneltiyor. Ardından bir "yazı ve edebiyat dili olarak Kürtçe"nin konumunu değerlendiriyor.

Anadilde İnadına Israr Etmek isimli yazısında Muhsin Kızılkaya, Türkçe'yle tanışma serüvenini ve anadili Kürtçe'den Türkçe'ye roman çevirebilme yetisini kazanma sürecini anlatıyor. Kızılkaya bu zorlu süreci çocukluğunda yaşadığı toplumsal dramlarla birlikte sunuyor ve halkların dil konusunda kıskanç olması gerektiğini vurguluyor.

Abdullah Kıran, *Azınlıkların Dil Hakları ve Kürtler* isimli çalışmasında uluslararası belgelerdeki dil haklarının ve azınlık tanımının genel bir taramasının ardından, Kürtlerin Türkiye'deki konumunu tartışıyor ve çalışmasının son bölümünde Kürt dilinin kullanımını önündeki yasal ve anayasal engellerden bahsediyor.

Lazca, bu dili konuşanların sayısı ne olursa olsun, bu toprakların zenginliği olarak binlerce yıldır varlığını sürdürüyor ve Lazlar on yıllardır anadillerini yaşatma, kendi kimlikleriyle varolma mücadelesi veriyor. İsmail Bucaklı, *"Farklı" Bir Dil: Lazca* isimli çalışmasında Anadolu'da konuşulan onlarca dilden biri olan Lazca'nın bugünkü durumunu tarihsel bir süreç içinde betimlemekte. Bucaklı Laz tarihini ve Lazca'nın yazılı bir dil haline getirilme serüvenini anlatıyor.

Kişilerin, birden çok dil öğrenebilmeleri için öncelikle anadillerinde yüksek bir yetkinlik düzeyine ulaşmaları gerektiği belirtilmektedir. Dil ve öğrenme birbirine bağlı iki olgudur, keza dil ve kimlik de öyle. Buradan hareketle, ek bölümündeki *Daha Çok Dil - Daha Çok Fırsat* isimli raporun özetinde, İsveç Ulusal Eğitim Dairesi'nin elde ettiği sonuçlar ve bu alanda gelişme sağlamaya yönelik değişiklik önerileri sunulmaktadır. Rapor, İsveç hükümetinin talebiyle, okul öncesi eğitimde ve okul eğitiminde verilen anadil desteği ile anadilde eğitim üzerine, Ulusal Eğitim Dairesi tarafından yürütülen geniş kapsamlı araştırmanın sonuçlarını derliyor.

Helsinki Yurttaşlar Derneği'nin, aynı tarihlerde İstanbul Bilgi Üniversitesi'nde düzenlediği "Avrupa'da Çokdilli Bir Şenlik: Süreli Yayınlar" isimli sergiden örnekler ise kitabın son sayfalarında yer alıyor. Sergi, Avrupa'da ve Türkiye'de farklı dillerde yayınlanan kültür ve edebiyat dergilerini biraraya getirmişti.

Bireyde ve Toplumda Dil Haklarının Boyutları

Gertrude Durusoy*

Dil ve kültür, tarih boyunca paralel giden unsurlardır; bilindiği gibi dil, sadece bireyin ve o bireyin bir toplumda ifadesi ve iletişim aracı olarak değil, aynı zamanda kültürün bir ifade biçimi olarak da algılanmaktadır. Şubat 1992'de imzalanan Maastricht Antlaşması ile Avrupa Birliği (AB) adını alan kurum, ilk defa metindeki 9. bölüm 128. maddesinde kültür konusuna eğilmekte ve "üye ülkelerinin milli ve bölgesel çeşitliliğe saygı göstererek onların kültürlerinin gelişmesine katkıda bulunacak ve aynı zamanda ortak kültür mirasını ön plana çıkaracaktır," ifadesini kullanmaktadır. Yani ancak 1992'den sonra AB üye ülkelerinde, bilinçlendirme etkinliklerine gereksinme duyulmuştur.

İlk önce, bir kavrama göz atmakta yarar görüyorum. Türkçe'deki "anadil" sözcüğü, yani "langue maternelle" veya "mother tongue" ya da "muttersprache", hiçbir resmi belgede geçmemektedir. Ancak 108 dil ve lehçesi bulunan Peru'da yapılan bir incelemede yani resmi olmayan bir dokümanda "lenga materna" ve "idioma nativo" olarak bu ifadeyi bulabiliriz. Bu nedenle anadil sözcüğünü bu çerçevede kullanmayı doğru bulmuyorum.

Resmi belgelerde, Barcelona'da 1996 yılında imzalanmış olan Universal Declaration of Linguistic Rights - Evrensel Dil Hakları Bildirgesi ya da Avrupa Konseyi'nin 1992 yılında kabul edilmiş ve ancak 1998 yılında yürürlüğe girmiş olan Avrupa Bölgesel veya Azınlık Dilleri Şartı'nda kesinlikle "anadil" sözcüğü kullanılmamaktadır. Bu ikinci belge, Maastricht'ten sonra Avrupa Birliği sürecinde üye ülkeleri, dil hakları ile ilgili olarak bağlayan temel belge konumundadır.

Avrupa Konseyi'nin 45 üye ülkesinden 30'u bu belgeyi imzalamış, ancak 17'sinin parlamentosu (Almanya, Avusturya, Danimarka, Ermenistan, Finlandiya, Hırvatistan, Hollanda, İngiltere, İspanya, İsveç, İsviçre, Kıbrıs, Liechtenstein, Macaristan, Norveç, Slovakya ve Slovenya) onaylamıştır. Görüldüğü gibi, bunların arasında şimdiki 15 AB üye ülkesinin ancak sekizi bulunmaktadır. İtalya, Lüksemburg, Fransa gibi ülkeler belgeyi imzalamış ancak parlamentosundan geçirmemiş, Belçika, İrlanda, Portekiz ve Yunanistan gibi ülkeler ise yürürlükte olan bu belgeyi henüz imzalamamıştır. Bu da **dil haklarının** ne kadar **hassas** bir konu ve **uzun** bir süreç olduğunu gösterir.¹ Zaten Avrupa azınlık dilleri listesine bakıldığında bu dillerin sayısı 72'dir, bu sayı da işin zor yanını anlamak için yeterlidir².

İnsanın **bireysel olarak** dil hakları ne boyuttadır? İfade aracı olarak dil, kişinin temel insan haklarının bir parçasıdır; tıpkı düşünce, ifade ve ibadet özgürlükleri gibi. Bu nedenle Evrensel Dil Hakları Bildirgesi'nin 3.1. maddesi, her kişinin bireysel dil haklarını şöyle sıralar: Bir dil topluluğuna ait oluşunun tanınması; özel ve kamu yaşamında kendi dilini kullanma; kendi adını kullanma; kendi kökeninden olan dil topluluğunun başka üyeleriyle ilişkide bulunma ve ortak olma (*associate*); kendi kültürünü koruma ve geliştirme hakkı. Ayrıca bu madde, 16 Aralık 1966'da kabul edilen, Türkiye'nin de imzaladığı ve 1976 yılında yürürlüğe giren Birleşmiş Milletler **Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi**³ ile aynı tarihte kabul edilen **Ekonomik, Kültürel, Sosyal ve Ekonomik Haklar Sözleşmesi**'ndeki dil ile ilgili maddeleri de kapsıyor. Medeni ve siyasi hakları düzenleyen sözleşmenin 27. maddesi, dil hakları hakkında şöyle der: "Etnik, dini veya (farklı) dil azınlıkları bulunan ülkelerdeki devletler tarafından, bu çeşit azınlıklara mensup kişilere, gruplarının diğer üyeleriyle beraber kendi kültüründe yaşama, kendi dinini ifade etme ve o dinde ibadet etme veya kendi dilini kullanma hakkı sağlanacaktır."

Görüldüğü gibi, dil hakları konusunda olduğu gibi yeni bir yasal düzenleme, daha önceki belgelerde verilmiş olan hakları aynı biçimde muhafaza eder, ancak zamana uyarak ya ona yeni bir biçim verir ya da ek protokollerle ilaveler yapar. Bu nedenle **Avrupa Birliği, gerçekten bir süreçtir** ve bu sürecin içinde mevzuat, durmadan daha kapsamlı olarak vatandaş ve devletlerin karşısına çıkmaktadır. Eski terimiyle "müktesebat" gittikçe artmakta ve AB'ye girmek isteyen adaylar, kendi dillerine çevrilecek 100 bin sayfayı geçmiş bir dağ yığını ile karşı karşıya bulunmaktadır. Yani, adım atarken, birtakım sorumlulukların farkında olmak, başka bir deyişle zamanında çıkmış olan mevzuatı anında Türkçe'ye çevirtmek

* Prof. Dr., Ege Üniversitesi Avrupa Dilleri ve Kültürleri Araştırma ve Uygulama Merkezi Müdürü.

¹ Avrupa Bölgesel veya Azınlık Dilleri Şartı'nın imza ve onay çizelgesi için bkz: <http://conventions.coe.int/treaty/en/cadrelistetraites.htm>

² Avrupa azınlık dilleri sayılan diller listesi için bkz: <http://www.smo.uhi.ac.uk/saoghal/mion-chanain/en>

³ Belge için bkz: http://www.unhchr.ch/html/menu3/b/a_ccpr.htm

gerek, 40 yıl boyunca biriken mevzuat, yenisi gelince iptal olmamakta, ancak yeni incelikler eklenmektedir. Dolayısıyla, kesintisiz çalışan büyük bir ekibin bu görevi üstlenmesi gerekmektedir. Kanımca bu konuda İngilizce veya Fransızca (ki her ikisi de kurumların resmi dilidir) ve hukuk dili bilen ekibi biraraya getirmek ya da sayıları yeterli değilse vakit geçirmeden eleman yetiştirmek şarttır.

Toplumsal olarak ise dil hakları, sosyal, ekonomik ve kültürel hakların bir parçası olarak işlev görmektedir ve belgelere bakılırsa tarihsel, geleneksel bir varlığa sahip olan topluluklarda uygulanır. Evrensel Dil Hakları Bildirgesi'nin 3.2. maddesi, toplumsal açıdan dil haklarını şöyle sıralar: Kendi dilini ve kültürünü öğrenme hakkı, kültür hizmetlerine katılma hakkı, iletişim araçlarında ve medyada kendi dil ve kültürünü kullanma hakkı, hükümet kurumları tarafından ve sosyo-ekonomik ilişkilerde kendi dilini göz önünde bulundurma hakkı.⁴ Sonradan çıkan tüm belgeler, Avrupa Bölgesel veya Azınlık Dilleri Şartı veya UNESCO'nun 2000 yılındaki Declaration on Linguistic Rights and Linguistic Diversity (Draft) - Dil Hakları ve Dil Çeşitliliği Bildirgesi (Tasan)⁵, dil haklarının bireysel ve toplumsal boyutları konusunda tamamen Barcelona Bildirgesi'nin şemasını, yani bireyin ve topluluğun dil haklarını savunması; hiçkimsenin dili veya adı nedeniyle mağdur olmayacağı ve toplumsal boyutta eğitimde ve çeşitli kurumlarla ilişkilerde dile hak tanıyacağı ilkelerini korumaktadır.

Yine de bir unsuru göz önünde tutmamız gerek; dil hakları, tek başına uygulanmaz, mutlaka başka hakların içinde veya başka haklarla beraber ele alınır. Daha önce belirtildiği gibi ekonomik, sosyal, medeni, politik ve kültürel haklarla iç içe ortaya çıkmaktadır. Bunların içinde ayrıca iletişim ve eğitimin yeri daha kapsamlıdır, zira bunlar kurumların çocuk ve gençlere sağlaması gereken hizmetlerdir. Gençlerin bildikleri bir dilde eğitim görmeleri, onlara kültürel bir kimlik kazandırır ve dil çeşitliliğine erkenden alışmaları, onların genç yaşta başka kültürlerle tanışmalarını sağlar. Eğitimde kullanılan dil her ne kadar ön plana çıkıyorsa da dil haklarının önemli bir toplumsal boyutu bulunmaktadır. Bu alanda eğitim yoluyla insana bildiği bir dili unutturmak tek tehlike sayılır. Eğitim kurumlarını bir işletme olarak görmek, bilgiyi bir mal olarak satmak ve genç insanların düşünme yeteneğini özgürce kullanmasına izin vermemek gibi tehlikeler, globalleşme çerçevesinde ortaya çıkmaktadır. Başka bir tehlike de, tüm gençlerin tek tip ve tek dilde eğitilmeleri olarak belirtilebilir.

Her ülke, uluslararası belgeler çerçevesinde kendi yapabileceklerini saptamalıdır. Zaten Avrupa Bölgesel veya Azınlık Dilleri Şartı'nın tüm maddelerinin bütün ülkeler tarafından uygulanması beklenemez. Bu konuda Şartın 2. maddesi gayet açıktır: *"Onay tarihinde belirtilen her dil için ve 3. maddeye uygun olarak her taraf, Şartın 3. bölümünde bulunan koşulların arasından 8. ve 12. maddelerin her birinden en az üçer ve 9, 10, 11 ve 13. maddelerden seçilmiş birer paragraf olmak üzere toplam en az otuz beş paragraf veya alt-paragraf uygulamaya koyar."*

Bu tür bir belge başlangıçta gördüğümüz gibi birçok Avrupa Birliği üyesi tarafından ya hâlâ imzalanmamış ya da imzalanmış ama onaylanmamış olduğundan "Tavsiyeler" adı altında ek belgeler ortaya çıkmaktadır. Bu belgelerin en köklüsü, Şubat 1998 tarihinde yayınlanan Ulusal Azınlıkların Dilsel Hakları Üzerine Oslo Tavsiye Kararları'dır.⁶ Burada kendi adını kullanma, din, toplumsal ve ekonomik yaşam, medya, kamu kurumları ve hukuk gibi maddeler detaylı olarak yorumlanmaktadır.

Avrupa Birliği sürecinde dil çeşitliliği bir temel sayıldığından, yukarıda ismi geçen belge, çok sayıda yorum, açıklama ve yeni kurumların doğmasına yol açmıştır. Sivil toplum kuruluşları bu konuda önemli bir işlev üstlenmektedir. Bir tanesini burada sadece zikredeceğim: Merkezi Brüksel'de bulunan EBLUL yani European Bureau for Lesser Used Languages (Daha Az Kullanılan Diller için Avrupa Bürosu).⁷ Bu tanımlama, eskiden beri akademik çevrelerde Birleşmiş Milletler'in altı dili dışında ve Avrupa kıtasında Rusça dışındaki Slav dilleri için kullanılıyordu; ayrıca Uluslararası Çevirmenler Federasyonu'nun aynı adla bir bürosu bulunmaktadır.

⁴ Bireysel ve toplumsal dil haklarını belirleyen 1996 Evrensel Dil Hakları Bildirgesi, Madde 3 için bkz: <http://www.egt.ie/udhr/udhr-en.html> (İngilizce) ve www.egt.ie/udhr/udhr-fr.html (Fransızca)

⁵ UNESCO Genel Kurulunda henüz onaylanmamış tasarı metnin İngilizcesi için: <http://cougar.ucdavis.edu/nas/terralin/dudr.html>

⁶ İngilizce versiyonunun tam metni için bkz: <http://www.osce.org/hcnm/documents/recommendations/oslo/index.ph3>

⁷ Büronun işleyişi ve etkinlikleri hakkında bkz: <http://www.eblul.org/>

Son olarak belirtmekte fayda gördüğüm bir nokta daha var: Manuel Bermúdez Tapia'nın dediği gibi "sorun olarak dil", doğru bir yasal düzenleme ile "hak olarak dile" dönüştürülebilir.⁸ Her ülkede karşılaşılan sorun, aslında ekonomik ve sosyal niteliktedir; ekonomik durum el vermedikçe hem eğitim programları hem de kültürel etkinlikler aksamaya uğramaktadır. Nisan 2002 tarihinde Gent'te yapılan "Dil Hakları ve Yanlışılan" panelinde ise Jan Blommaert⁹ çok güncel bir duruma dikkat çekerek dil hakları konusunda yapılan düzenlemelerin, insanları sanki sabit bir yerde tutmak istemiş gibi, dili de kendi bölgesinde sabit bir veri olarak kabul ettiğini ve şimdiki dünyada yaygın olan dolaşım faktörünü hiçe saydığını vurgulamıştır. Bu nedenle insanların dolaşımına paralel olarak dil dolaşımını da birkaç dil öğrenerek desteklemek gerek.

⁸ Bk. Manuel Bermúdez Tapia, El idioma como derecho en el Perú. Bu inceleme internette bulunabilir: http://www.iidh.ed.cr/comunidades/diversidades/docs/div_enlinea/idioma%20como%20derecho%20peru.htm

⁹ Jan Blommaert'in bildirisi için bkz. <http://africana.rug.ac.be/texts/publications/jan/Rights.rtf>

Bir Milleti "Dillendirmek"

Sinan Gökçen *

Dil, dünyayı baştan aşağı değiştiren icatlardan biri. İnsanlar iletişim kurabildiklerinden beri giderek daha sofistike toplumsal yapılar kurmaya başlamışlar. Alexis de Tocqueville'in de deyimiyle dil "en güçlü ve sağlam birleştirici araç"¹ olarak nitelenebilir. Dilin birleştirici yönü bu denli kuvvetli olduğundan, düşünce tarihi boyunca pek çok filozof, milliyet kimliğiyle dil birliğinin elele gittiğini öne süren tezler oluşturmuştur. Liberal düşüncenin önderlerinden John Stuart Mill, *On Representative Government*² (Temsili Hükümet Üzerine) makalesinde, dil birliğini ulusal duygulara katkıda bulunacak, ama temel alınması şart olmayan bir durum olarak görür. Buna rağmen Mill, farklı ulusların aynı ülkenin çatısı altında yaşayıp farklı diller konuşmaları halinde, temsili hükümetin layıkıyla işlemeyeceğini savunur. Mill'in bu düşüncesinin ardında elbette baskıcı art niyetler değil, temsili hükümetin verimli şekilde işlemesi kaygısı vardır. Fransız Ernest Renan³ ise herkesin kendine bir yer bulabileceği davetkâr bir ev metaforu ile tanımladığı milliyetçilik modelindeki yurttaşın, dilinin, dininin veya ırkının kölesi olmadığını söyler. Ancak Osmanlı'daki millet sisteminin, farklı ulusları aynı çatı altında farklı karakterlerini muhafaza edecek şekilde ayrı tutmasının felakete davetiye çıkardığını da söylemeden duramaz. Renan'a göre bir ulus, hatırlamasını bildiği kadar unutmamasını da bilmelidir.

Renan'ın bahsettiği unutkanlık, tarihçi Eugen Weber'in *Köylülerden Fransızlara*⁴ adlı kitabında söz ettiği gibi Bretönca, Baskça, Bérnez, Katalanca, Cermen diyalektleri ile, Flamanca, Pikar gibi dillerin Fransa'nın merkezi dil politikasıyla buharlaşması olmalı. Fransız Devrimi yapıldığında Paris nüfusunun en fazla yansı Fransızca konuşuyordu. Günümüzde Dışişleri Bakanlığı'nın internet sitesinde koskoca bir "frankofonluk" bölümü bulunan Fransız hükümeti, halkına Fransızca konuşurana kadar az çile çekmedi. Taşraya giden La Fontaine, kırsal halkın arasına karışınca, bir mütercime, bir Moskova'nın Paris'te tercümana ihtiyaç duyduğu kadar ihtiyaç duyduğunu söylemişti⁵. Az önce bahsedilen yerel diller, Birinci Dünya Savaşı'na kadar halk tarafından yoğunluklu olarak konuşuluyordu.

Bir ulusu ortak dille biraraya getirmeye çalışırken atılacak ilk adımlardan biri, o dilin ne denli kendine has ve yüce bir dil olduğunu ortaya koymaktır. Herder⁶ ve Fichte⁷, Alman dilinin meziyetlerini överek, Alman ulusal duygularının uyanmasına katkıda bulunmuşlardır. Gerek Herder, gerekse Fichte, Kant'ın etkisiyle temelde evrenselci bir tutum içinde olsalar da, özellikle Napolyon'un Prusya'yı işgali nedeniyle giderek koyulaşan bir milliyetçi düşünceyi benimseyen Fichte, kendi ulusu ve dilinin "biricikliği" konusunda ödün vermez bir tavır içindedir.

Anthony D. Smith'in de dediği gibi Türk milliyetçiliği biraz Fransız, biraz da Alman milliyetçiliklerine benzer bir rota izler⁸. Cumhuriyetle beraber hem yurttaşlık hem de Türk ulusunun emsalsizliği vurgulanmıştır. Güneş dil teorisi, "Türk milletinin karakterinin yüksek, kendisinin çalışkan ve zeki, güzel sanatları seven ve ilme bağlı" olduğunun tekrar edilmesi, Eric Hobsbawm'ın *Invention of Tradition*'ına (Geleneğin İcadı) atıfla Türk geleneğinin icadından başka bir şey değildir⁹.

Şimdiye kadar çoğunluğun dilinden ve dille milliyetçiliğin ilişkisinden bahsettik. Immanuel Wallerstein'in da dediği gibi, "Sosyal bilimler pek az zaman bir amaç gütmekten ve taraflı bir bakış açısı sunmadan durabilir"¹⁰. Wallerstein buna, sosyolojinin babası sayılabilecek ve katkısı açısından yere göğe koyamadığı Max Weber'in tarafsızlığının altını çizmek

* Gazeteci.

¹ Alexis de Tocqueville, *Democracy in America*. J.P. Mayer (ed.), New York, Doubleday Anchor, 1969.

² John Stuart Mill, *Considerations on Representative Government*, Buffalo, New York, Prometheus Books, 1991.

³ Ernest Renan, *What is a Nation?* (Qu'est-ce qu'une nation?), Sorbonne Üniversitesi'nde 11 Mart 1882 tarihli konferansından. http://ourworld.comuserve.com/homepages/bib_lisieux/nation01.htm

⁴ Eugen Joseph Weber, *Peasants into Frenchmen: the Modernization of Rural France, 1870-1914*, Stanford, Calif. Stanford University Press, 1992.

⁵ Agy.

⁶ Johann Gottfried Herder, *On the Origin of Language*, Jean-Jacques Rousseau ve Johann Gottfried Herder, *On the Origin of Language*'da. Chicago, University of Chicago Press. 1986.

⁷ Johann Gottlieb Fichte, *Address to the German Nation*. 1807. <http://www.fordham.edu/halsall/mod/1807fichte1.html>

⁸ Anthony D. Smith, *National Identity*, Londra, Penguin Books. 1991.

⁹ Eric Hobsbawm ve Terence Ranger (ed.), *The Invention of Tradition*, Cambridge, Cambridge University Press, 1992.

¹⁰ Immanuel Wallerstein'in, 16 Aralık 2003'te Central European University'deki "Knowledge, Power, and Politics: The Role of an Intellectual in and Age of Transition" adlı konuşmasından.

için kendini cendereye sokan tavrını örnek gösteriyor. Klasik teorisyenlerin amacı, bir ulus olarak gördüğü insan topluluklarını biraraya toplamaktı. Günümüz teorisyenleri ise kendilerini milliyet olarak tanımlayan bu insan topluluklarının nasıl birarada yaşayabileceklerini çözmeye çalışmakla meşgul. Bu teorisyenlerin başını Kanada'dan Will Kymlicka çekiyor. Dil haklarına özel bir önem verdiği için Kymlicka'nın özellikle altını çiziyorum¹¹. Quebec ve Kanada'nın yaşadığı sorunlar dil temelli olduğundan, Kymlicka'nın da hareket noktası olarak en yakından tanıdığı sistem ve sorundan yola çıkması son derece doğal. Kendisi liberal bir bakış açısıyla azınlık haklarını koruyacak bir çerçeve oluşturmaya çalışıyor.

Hemen her devletin bir ya da birden fazla azınlığı var. Peki, kim bu azınlıklar? Özellikle son 20 yılda giderek artan bir şekilde uluslararası insan hakları hukukunun bir parçası olarak ele alınan azınlık hakları ile ilgili uluslararası belgeler, "azınlık" kavramını, tanımlanmadan kullanıyor. Ancak genel kabul gören bir tanıma ulaşamamış olması, sorunun bütünüyle çözümsüz bırakıldığı anlamına da gelmiyor. Konuya ilişkin belgelerin ortak noktası, çoğunluğunkinden farklı etnik, dinsel ya da dilsel özelliklere sahip kişilerin bu kimliklerine saygı gösterilmesi ve korunmasının altına çizilmesi. Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonu Ayrımcılığın Önlenmesi ve Azınlıkların Korunması Alt Komisyonu raportörü Francesco Capotorti'nin 1978'de hazırladığı "Etnik, Dinsel ve Dilsel Azınlıklara Mensup Kişilerin Hakları"na ilişkin çalışmada önerdiği "azınlık" tanımında da "çoğunluktan farklı etnik, dinsel ya da dilsel özelliklere sahip olma" unsuru vurgulanıyor.

Naz Çavuşoğlu'ndan hareketle, Türkiye uygulamasında azınlıkların kim olduğu sorusunun cevabını Anayasa Mahkemesi'nin "devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü ilkesi ile azınlık yaratma yasağına" aykırılık gerekçesiyle kapattığı siyasi partilerle ilgili kararlarında bulmak mümkün¹². Anayasa Mahkemesi, Türkiye'de azınlıklar konusunun Lozan Anlaşması'yla düzenlendiğini ve "ancak Müslüman olmayanların azınlık olarak kabul edildiğini" söylüyor. Türkiye'nin uluslararası düzlemde de kullandığı formülde, "azınlık" kavramı, "ikili ya da çok taraflı uluslararası anlaşmalarda statüleri belirlenen grupları" kapsıyor. Başka bir ifadeyle, çoğunluktan farklı etnik ya da dinsel özelliklere sahip grupların "azınlık" olarak kabul edilmeleri ve buna bağlı olarak da "azınlık hakları"ndan yararlanmaları, bu grupların "devlet" tarafından tanınmış olması koşuluna bağlı.

Azınlıklardan dil haklarına geçerse, 1945 sonrası Birleşmiş Milletler Anayasası'nın cemiyet haklarından çok bireysel haklara vurgu yaptığını ve özellikle temel hak ve özgürlükleri koruyan, eşitlik taraftan ve ayrımcılık karşıtı bir tavır izlediğini görüyoruz. 1948 İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin ikinci maddesinde "Herkes bu bildirmede öngörülen haklar ve özgürlüklerden ayrılm gözetilmeksizin yararlanacaktır,"¹³ derken, kastedilen özgürlüklerden biri dil özgürlüğü. Uluslararası Çalışma Örgütü'nün 1957 yılındaki "Yerel Halklar" konulu 107 No'lu konvansiyonunda, yerel halkların anadillerinde eğitim görmesi hakkına vurgu yapılıyor. Elbette, Birleşmiş Milletler'in Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi'nin 27. maddesi, "Etnik, dini veya (farklı) dil azınlıkları bulunan ülkelerdeki devletler tarafından, bu çeşit azınlıklara mensup kişilere, gruplarının diğer üyeleriyle beraber kendi kültüründe yaşama, kendi dinini ifade etme ve o dinde ibadet etme veya kendi dilini kullanma hakkı sağlanacaktır", diyerek uluslararası hukukun bu alandaki en temel taşlarından birini oluşturuyor.

Eğitim alanında, 1960 tarihli Eğitimde Ayrımcılığa Karşı Uluslararası Sözleşme, ilk maddesinde dil temelli "her türlü ayrımcılık, dışlayıcılık ve yeğ tutmayı" men ediyor¹⁴. Uygulanabilecek tek ayrımcılık, "pozitif-ayrımcılık" olarak nitelenebilecek, azınlıklara özel okullar açılması gibi kollayıcı hareketlerdir. Aynı sözleşme, azınlıkların anadilde eğitim haklarını da tanımlıyor.

Ancak insan haklarının bir parçası olarak anadil hakkının tanınması ve bu alanda somut adımlar atılması 1970'lerden sonra ivme kazanıyor. Sovyet Bloğunun da dağılmasıyla uluslararası onlarca anlaşma ve belge ile azınlıkların dil hakları, siyasi otonomi ile korunacak derecede ileri bir koruma şemsiyesi altına alınıyor. AGİT ve Avrupa Birliği de dil haklarının korunmasına önayak olan uluslararası kurumların başını çekiyor. Halihazırda gerek BM, gerekse AB, Avrupa Konseyi gibi bölgesel örgütlerce hazırlanmış ve dil haklarını güvence altına alan çok sayıda belge mevcut.

¹¹ Kymlicka'nın azınlık haklarıyla ilgili diğer kitaplarını da unutmamak kaydıyla: Will Kymlicka ve Allen Patten. Language Rights and Political Theory, Oxford, Oxford University Press, 2003.

¹² Naz Çavuşoğlu, Azınlık Hakları, Ankara, Su Yayınları, 2001.

¹³ İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi (1948), Birleşmiş Milletler resmi sitesi. <http://www.un.org/Overview/rights.html>

¹⁴ Eğitimde Ayrımcılığa Karşı Uluslararası Sözleşme (1960), Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Yüksek Komiserliği resmi internet sitesi. http://www.unhcr.ch/html/menu3/b/d_c_educ.htm

Bu noktada, "dil hakkı"ndan neyi kastettiğimizi vurgulamak gerekiyor. Skutnabb-Kangas bu hakka ilişkin olarak dört ögeye vurgu yapıyor: 1) Her sosyal grup kendini bir ya da daha fazla dille kimliklendirme hakkına sahiptir. Bu kimliklendirme diğerleri tarafından da kabul edilmeli ve saygı görmelidir. 2) Her çocuk, üyesi olduğu grubun dilini (dillerini) öğrenme hakkına sahiptir. 3) Herkes, kendi dilini resmi alanlarda kullanma hakkına sahiptir. 4) Herkes, yaşamakta olduğu ülkenin resmi dillerinden birini öğrenme hakkına sahiptir.¹⁵

Kymlicka'ya geri dönersek, dil hakkı talepleri hiçbir zaman yalnız dil üzerine değildir; bu taleplerin her zaman siyasi bir çerçevesi vardır¹⁶. Kymlicka'nın amacı, azınlıkları töhmet altında bırakmak değil elbette. Kymlicka'nın idealindeki sistem, federalizm olduğundan, siyasi özerkliği de azınlık haklarının bir parçası olarak görüyor.

Kymlicka'nın parmak bastığı noktayı ters yönlü okumak ve dil hakkı istemlerini ayrımcı hareketlerin büründüğü bir kisve olarak görmek de mümkün. Türkiye de bu ters okuma tuzağına düşüp dil hakları konusuna şüphe ile yaklaşıyor. Oysa son yarım asırda uluslararası bağlamda yaşanan değişimleri sonsuza değin inkâr ederek bir yere varılmayacağı son derece açık.

¹⁵ Tove Skutnabb-Kangas ve Robert Phillipson, *Linguistic Human Rights: Overcoming Linguistic Discrimination*.

¹⁶ Will Kymlicka ve François Grin, *Assessing the Politics of Diversity in Transition Countries*, Farimah Daftary ve François Grin (ed.), *Nation-Building, Ethnicity and Language Politics in Transition Countries*, Budapeşte, ECMI, 2003 s.11.

Dil Politikalarının Milliyetçilik Hareketlerindeki Tarihsel Kökenleri

Özlem Eraydın Virtanen*

Dil yasaları ve dil politikaları konusundaki temel kavram ve yaklaşımların Türkçe’de henüz fazla yazılmamış ve tartışılmamış olması nedeniyle, bu makalede, bu kavramsal çerçevenin temel hatlarını çizmeye çalışacağım. Bu çerçevenin, dil hakları konusundaki model tartışmalarına zemin oluşturmasını umuyorum.

Herhangi bir politik birimde dillerin içinde bulunduğu durumu incelerken, dil politikalarını ve dil haklarını birlikte düşünmek yararlı olacaktır. Bu ikisi, hem ulusal, hem de uluslararası düzeyde birbiriyle etkileşim içinde yer alır ve aynı zamanda birey düzeyindeki dil davranışlarını etkilerler.

“Dil hakları”nı, bireyin bir dili kullanımına ilişkin hakları olarak tanımlamak mümkün olabilir. Devletler tarafından kabul edilmiş mevcut uluslararası sözleşmelerde bu terim henüz bu biçimiyle kullanılmamaktadır. Dil özgürlüğü, örneğin ifade özgürlüğü, din ve inanç özgürlüğü terimlerine eş şekilde henüz uluslararası hukuk literatüründe yer almamaktadır. Öte yandan, özellikle 1990’dan sonra insan hakları ve demokratikleşme üzerine yapılan tartışmalarda, sıklıkla kullanılmaktadır. Yine bu biçimde ifade edilmese de, kavram olarak, özellikle geçtiğimiz 10 yıl içinde çok sayıda uluslararası sözleşmede yer almıştır. Dil hakları terimine ve uluslararası hukuktaki kullanımına, azınlık tanım ve haklarına benzer bir hassasiyetle yaklaşılması kendiliğinden bir şeyler ifade eden bir olgudur. Dilin, günümüz dünyasında siyasal birim ile birey arasında eşsiz bir bağ oluşturduğunu ve devletlerin dil politikalarına büyük önem verdiğini gösterir.

Dil hakları, devletin dil politikaları karşısında bireyin toplumsal bir varlık olarak, (birden fazla da olabilen) kimliği ile, anlamlı bir yaşam sürdürme ve ait olma ihtiyaçlarına yanıt vermek amacıyla tanıdır. Anadile ilişkin haklar ayrıca sağlıklı bir bilişsel gelişmeyi hedefler. Topluma eşit katılım, fırsat eşitliği ve gelir dağılımından eşit pay alımı, dengeli ve adil dil politikaları sayesinde gerçekleşir. Dil politikalarının getirilerinin ve bedellerinin toplumdaki gruplar arasında eşit dağılımı, en can alıcı noktalardan biridir. Öte yandan, bu getiri ve bedellerin ölçülmesi dilin çok işlevliliği nedeniyle oldukça zordur. Siyasal, ekonomik, kültür alanlarındaki getiriler ve bedeller de birbiriyle örtüşmüyor olabilir. Devletin, çokdilli politikalar nedeniyle ödeyebileceği politik bedellerin, bireyin tek dilli politikalar nedeniyle ödeyeceği maddi ve manevi bedellerin önünde tutulması da milliyetçilik anlayışının, ama milliyetçiliğin bir yorumunun ürünüdür. Bu anlayış günümüzde Avrupa’da giderek daha çok sorgulanır hale gelmiştir.

Uluslararası hukukta dil haklarının gelişimi, dilin kullanımına ilişkin evrensel normlar belirleme çabasına işaret etmektedir. Öte yandan, mevcut uluslararası belgelerden en önemlileri dahi, bu konuda devletlere geniş bir takdir hakkı bırakmaktadır. Bunun nedenlerinden biri de, farklı ülkelerdeki dil, millet ve kimlik arasındaki ilişki ağlarının birbirinden çok farklı dokunmuş olmasıdır. Bir başka ifade ile, bir ülkede var olan dillerin bir sorun olmaktan çıkarak, her birinden her bireyin maksimum düzeyde faydalandığı bir kaynak haline getirilmesi ideali, o devletin dil politikalarının dinamiklerinin iyi anlaşılmasına, dil-millet-devlet arasındaki etkileşimin iyi okunmasına bağlı olacaktır.

Madalyonun diğer yüzünde yer alan dil politikalarını ise, bir siyasal birim içinde konuşulan dillere, bunların alan ve bölgelerine, gelişmelerine ve kullanımlarına ilişkin haklara yönelik ilke, karar ve uygulamalar bütünü olarak tanımlamak mümkündür.¹ Dil politikaları salt yasal çerçeveden ibaret değildir, bu nedenle dil yasalarına eş tutulmamalıdır. Bazı politikalar hiçbir yasada yer almadığı gibi, uygulamaların yasalardan farklı olduğu durumlar da söz konusu olabilir. Dil politikaları doğrudan devlet tarafından, yarı resmi kurumlar veya devlet politikasını izleyen etkili kişiler tarafından oluşturulabilir. Belirgin özelliği bilinçli yürütülmeleridir.

Dil politikalarına ilişkin literatür tarandığında, 1960’lardan sonra sayılan giderek artan bilimsel eserlerde kullanılan terimin “dil planlaması” olduğu görülür. Planlama daha objektif, ileriye yönelik ve teknik bir yaklaşım ifade ederken, politika kelimesi birbiriyle çatışan istek ve gereksinimler arasında ödüne dayalı bir seçimi ifade eder.²

* Dr., Adnan Menderes Üniversitesi, Helsinki Üniversitesi.

¹ H. F. Schiffman, *Linguistic Culture and Language Policy*, Londra, Routledge, 1996, s. 3.

² A. Wildavsky, *Speaking Truth to Power*, New Brunswick, Transaction Books, 1979, s. 120-124, 129.

İnsanlık tarihinde dilin siyasi amaçlarla kullanılmasına ancak modern zamanlarda rastlanılmaktadır. Dilin, siyasetin konusu ve aracı olması milliyetçilik akımlarının doğuşuna paraleldir. Gerçekten, Ortaçağ'da halkın konuştuğu dil yöneticiyi etkilemezken, kralın ya da sultanın, halkıyla aynı dili konuşuyor olması da, kendisine ayrıca bir meşruiyet kazandırmazdı. Avrupa'da milliyetçiliğe zemin hazırlayan, dinde reform hareketleri, sanayileşme, kentleşme, matbaanın icadı ve bir örnek eğitimin gelişimi, dilin toplum hayatındaki rolünü büyük ölçüde değiştirmiştir. Milli pazarların gelişimi de, dil davranışlarının etkileyen gelişmelerden biridir. Ancak konumuz açısından önemli olan, planlanmamış tarihsel gelişmelerin diller üzerindeki etkileri değil, bir kez tarih sahnesine çıktıktan sonra milli devletin izlediği bilinçli dil politikalarıdır. Avrupa'da 17. ve 18. asırlardan itibaren ekonomik gelişmelere paralel olarak gerçekleşen siyasal gelişmeler, rıza ilkesini ve çoğunluğun katılımını getirirken dilin siyasetle ilişkisini de değiştirdi.

Devletler halkın konuştuğu dilleri, nüfuzlarını artırmak, meşruiyet kazanmak, katılımı teşvik etmek ya da kısıtlamak, milli bir kimlik oluşturmak ve bunu pekiştirmek ve gelir dağılımını belirlemek amacıyla etkilemeye çalışabilirler. Bu amaçlarla izlenen dil politikaları, devletin iç ve dış politikasındaki temel yönelimlerden etkilenir. Örneğin uluslararasılaşma, kökenlere dönme, izolasyon ve modernleşme politikaları dil politikalarına doğrudan yansiyabilir. Dil politikalarını, azınlık dillerine ilişkin politikalarla kısıtlamak doğru olmayacaktır. Resmi dilin ya da çoğunluk dilinin kimlikle ilişkisine; ekonomik, siyasal ve toplumsal yaşamdaki rolüne ilişkin politikaların da dil politikalarının bir parçası olduğu unutulmamalıdır. Dil politikaları, yabancı dil öğrenimine ilişkin politikaları da kapsar. Bu politikalar, dillerin yapısı, kelime dağarcığı, ses ve telaffuzu gibi iç özelliklerine ya da başka dillerle ilişkilerine ve toplumdaki işlevlerine yönelik olabilir. Bunlardan ilkinde "corpus", ikincisine ise "statü" planlama adı verilir. Statü planlama, "bir bölge ya da devlette dilin hangi amaçlar için kullanılacağına belirlenmesi ile ilgili politika kararları" olarak da tanımlanabilir.³

Türkiye'nin dil hakları konusunda yaptığı yenilikler, altında birçok iç ve dış gelişmeden etkilenmekle birlikte, daha çok AB'ye tam üyelik süreci çerçevesinde ele alınmaktadır. Kişi başına düşen dil sayısı açısından en fakir kıta konumunda bulunan Avrupa'dan kötü durumda olmamasına ve dilsel asimilasyon açısından Avrupa'dan ileride bulunduğu iddia edilememesine karşın⁴ Türkiye, dil yasaları ve politikaları bakımından yakın zamana kadar, gelişmekte olan uluslararası normların gerisinde kalmaktaydı.⁵

Türkiye'deki dil hakları ve benimsenecek politikalar ile ilgili tartışmalarda, Türk dil politikasının temel dinamiklerinin anlaşılması son derece önemlidir. Türk milliyetçiliğini doğrudan Avrupa'da gelişmiş olan milliyetçilik akımlarıyla karşılaştırmak çeşitli nedenlerle güç olduğu gibi, politika üretilmesi bakımından anlamlı da olmayabilir. Ancak genel olarak Avrupa'daki milliyetçilik hareketlerinin, kiliseden kopuş, güçlü bir burjuva sınıfının ortaya çıkması, aristokrasi sınıfının dönüşüm geçirmesi ve aydınlanma gibi Türkiye'de yaşanmamış bazı tarihsel gelişmeler içinde evrildiği gözden kaçırılmamalıdır.

Öte yandan bu akımlar içinde dilin ve farklı dinamiklerin görece rollerinin karşılaştırılması ise daha anlamlı olacaktır. Burada örnek olarak Avrupa'daki belli başlı milliyetçilik hareketlerinden üçünde dilin oynadığı farklı rollere kısaca değinilecektir.⁶ İlk olarak İngiltere örneğine baktığımızda, milliyetçiliğin değilse de, İngiliz milletinin doğuşunda Katolik kilisesinden kopuş son derece belirleyici olmuştur. Dil, Reformasyon hareketinin doğuşunda, özellikle İncil'in anadile çevrilmesinin yarattığı düşünsel değişimlerde etkili olmuştur.

İngiltere'de olduğu gibi Fransa'da da milletin sınırlarını, dil sınırları değil, mevcut devletin sınırları belirlemiştir. Her iki oluşumda da dil, milli kimliğin oluşmasında yardımcı unsur, milli gururun kaynaklarından biri olmuştur. Öte yandan, Fransız devrimi sırasında halkın yalnızca %12'si bugünkü Fransızca'yı konuşuyordu. Oysa devrim ile ortaya çıkan milliyetçilik ideolojisini aktarmak için halkla etkin iletişim kurulacak ortak bir dile gereksinim duyulmaktaydı. Aynı zamanda, Fransız devriminin temel ilkelerinden olan eşitlik (ilk başta halkın bir kısmı için geçerli olsa da) ilkesinin de ancak, herkesin, üstün bir dil olduğu varsayılan Fransızca'yı öğrenmesi yolu ile gerçekleştirilebileceği inancı yaygınlaşmıştı. Bu nedenle, Fransız devriminden sonra dil, milliyetçiliğin diğer amaçlarına ulaşmak için bir araç haline geldi.

³ Klaus'dan abntı için bkz. W. Fierman, Language Planning and National Development, The Uzbek Experience, Berlin, Mouton de Gruyter, 1991, s. 3-4.

⁴ Ö. Eraydın Vırtanen, Recent Changes in Turkey's Language Legislation, MERCATOR, Barcelona, Nisan 2003, <http://www.ciemen.org/mercator/pdf/wp11-def-ang.pdf>, s. 24-8.

⁵ Bu normlar için bkz. Ö. Eraydın Vırtanen, Dil Politikalarına Bütüncül Bir Yaklaşım: Orta Asya'da Dil Politikaları, Bölüm 3, yayına hazırlanan doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2001.

⁶ L. Greenfield, Nationalism, Five Roads to Modernity, Cambridge, Harvard University Press, 1992.

Üçüncü örneğimiz Almanya'da ise bir devlet-bir millet-bir dil rotası tersine çevrilerek, bir dil-bir millet-bir devlet rotası izlendi. Rasyonalizme karşı tepki içeren romantizmden etkilenmiş Alman entelektüelleri, İngiliz ve Fransız uluslarının aksine ortak bir devlete sahip değillerdi. Ancak aynı dili konuştukları için Almanların bir millet oluşturduğunu ve bu nedenle bir devlet kurma hakkına sahip olduklarını savundular. Böylece, dil ve siyaset arasında doğrudan bir ilişki kuran dilci milliyetçilik akımı doğmuş oldu. Dil, bu örnekte milletin ve devletin sınır belirleyicisi konumuna geldi.

Türkiye'de gelişen milliyetçilik akımı, devletin, tebaanın yerini alan milleti öncelemesi bakımından İngiltere ve Fransa örneğine benzemektedir. Öte yandan siyasal ve felsefi bir doktrin olarak Türk milliyetçiliği doğduğunda hem sivil milliyetçilik doktrini, hem de dilci milliyetçilik anlayışı yaygınlaşmıştı. Bu ilk örneklerin gelişmekte olan Türk milliyetçiliğini etkilemesi doğaldı. Ancak farklı olarak Türk milliyetçilik hareketi yaygın bir halk hareketi olarak ortaya çıkmamıştır. Bir başka ifade ile devletin milleti oluşturması, Türk milliyetçiliğinde daha dar bir kadronun gerçekleştirdiği bir gereksinim olarak gelişmiştir. Avrupa'da uzun bir döneme yayılan siyasal sistemin sekülerleşmesinin Türkiye'de kısa bir dönemde gerçekleştirilmeye çalışılması ve bu dönüşüm sonucunda oluşacak kimlikte dinin yerini alacak öğelerin başında dilin yer alması, Türk dil politikasını daha karmaşık bir hale getirmiştir. Resmi dile ilişkin maddenin, Anayasa'nın değiştirilemeyen maddelerinden biri olması da dil politikasının, siyasal rejimin temel taşlarından biri olarak görüldüğünü göstermektedir.

Son olarak, oldukça özgün bir dil politikası izleyen Finlandiya'daki dil haklarına değinmek istiyorum. Finlandiya'da halkın yaklaşık % 6'sı tarafından konuşulan İsveççe, Fince ile birlikte resmi dil konumundadır. Okullarda zorunlu dil olarak okutulmakta, bazı yerel birimler iki dilli olarak çalışmaktadır. Tartışmalara konu olmakla birlikte bu politika yakın tarihte yapılan bazı yeniliklerle⁷ uygulanmaya devam etmektedir. Bu politika değerlendirilirken Finlandiya'nın nüfusunun yanı sıra siyasi tarihinin de gözönünde bulundurulması faydalı olacaktır. 1809'da İsveç'ten koparak Rusya'ya bağlı bir otonomi haline gelen Finlandiya, bağımsızlığına 1917 yılında kavuşmuştur. Fin milletinin inşasında İsveççe konuşan seçkinler son derece önemli bir rol oynamışlardır. İsveççe o dönemde bölgedeki uluslararası ticarete de anahtar konumda yer almıştır. Fin tarihine ilişkin bu bilgiler olmadan, Fin dil politikasını irdeleyebilmek mümkün olmayacaktır.

Görüldüğü üzere dil, millet inşasında çok farklı işlevler yüklenmektedir. Avrupa'da neredeyse devlet sayısı kadar farklı dil politikası modeli olması bu bakımdan şaşırtıcı değildir. Yine, birçok örnek göstermektedir ki, devletin etkinliğini artırmak için izlediği politikalardan biri olan dil politikaları, uluslararası çevre ile etkileşim halinde gelişmektedir. Uluslararası rekabet ve güç ilişkileri dil politikalarına yansımakta ve dil politikaları da bu rekabet için araç olarak kullanılabilmektedir. Bu gerçeği gözardı eden analizler, dil politikalarını irdeleyen yeteri kadar açıklayıcı olmayacaktır.

Dil politikaları karşısında, bireyin özgürlüklerini korumayı hedefleyen yasal çerçevenin başarıya ulaşma şansı, bu politikaya zemin hazırlayan milliyetçilik hareketinin dinamikleri gözönüne alınarak çizildiği takdirde artabilir. Öte yandan, dil hakları konusunda gelişen uluslararası normların izlenmesi de son derece önemlidir. Gelişmiş dil hakları ve toplumdaki her bireyin, konuşulan her dilden maksimum ölçüde faydalanmasını sağlayan bütünleştirici ve adil dil politikaları, dilleri bir engel değil, bir köprü; bir sorun değil, bir zenginlik haline getirecektir.

⁷ Son değişiklikler ve yeni dil yasası için bkz. <http://www.finlex.fi/pdf/saadkaan/E0030423.PDF>, <http://www.om.fi/20005.htm>.

Anadil Yönünden Çeşitlilik Arzeden Toplumlarda Çokdilliliğin Yönetişi

*Pulat Tacar**

Öncelikle bu makalede kullanılmak üzere kimi kavramlara ve bunların tanımlarına değinmek istiyorum: **Anadil**, bireyin içinde doğup büyüdüğü aile ya da toplum çevresinde **ilk öğrendiği dildir**¹. Anadil, insanın **bilinçaltına inen, kimliğinin temel taşı** sayılan ve bireylerin **toplumla en güçlü bağlarını** oluşturan öğedir².

Bu makale açısından önemi olan bir başka kavram, **“bölge veya azınlık dilleri”**dir. Avrupa Konseyi şemsiyesi altında hazırlanan ve yürürlüğe giren Avrupa Bölgesel veya Azınlık Dilleri Şartı³ (Sözleşmesi), anılan terime şu tanımları getirmiştir:

a) **“Bölge veya azınlık dilleri”** terimi

i. **Devletin belirli bir toprağında, o devletin geri kalan nüfusuna oranla sayıca daha az bir grup vatandaş tarafından geleneksel olarak kullanılan**

ii. **Devletin resmi dilinden (dillerinden) farklı olan dil anlamına gelir.**

Bu terim, resmi dilin (dillerin) farklı ağızlarını ya da **göçmenlerin dilini kapsamaz** (Yazarın notu: Örneğin Almanya’da işçi olarak bulunan Türklerin dili, sözleşme çerçevesine girmiyor).

b) **“Bir bölge dilinin veya azınlık dilinin kullanıldığı toprak”** teriminden işbu Şart’ta (sözleşmede) öngörülen değişik koruma ve destek önlemlerinin alınmasını **haklı kılacak sayıda kişinin anlatım aracı olan dilin kullanıldığı coğrafi alan** anlaşılır;

c) **“Toprağa bağımlı olmayan diller”** terimi, bir devletin vatandaşları tarafından kullanılan ve devletin geri kalan nüfusunun kullandığı dilden farklı olan ve o devletin topraklarında geleneksel olarak kullanılmakla birlikte, onun belirli bir coğrafi alanına bağlı olarak nitelendirilemeyecek diller anlamına gelir.

Anılan Sözleşme’de sadece “azınlık dilinden” söz edilmemesinin temel nedeni, bazı ülkelerin (örneğin Fransa, Türkiye) anayasal nedenlerle, çeşitli kültürlerle ve farklı anadillere sahip olan vatandaşlarını azınlık olarak tanımamalarıdır; bunlar bölge kültürleri, dilleri veya ağızları çerçevesine alınabilirse, anayasanın getirdiği hukuki engel aşılmış olabilir. Aslında, sayıca azınlıkta olan vatandaşların bir bölümü de kendilerine azınlık statüsü verilmesini kabul etmemektedirler; bunlar eşit haklara sahip yurttaşlardır; anadillerinin farklı olmasının, kendilerine azınlık statüsü verilmesini gerektirmeyeceği görüşündedirler.

Tüm farklılıkların ya da çeşitliliklerin azınlık statüsü yaratmayacağı ilkesi de kabul görmüştür. Örneğin, 1990 Paris Şartı ile kurulan uzman grubu da 18 Temmuz 1991 tarihinde Cenevre’de sona erdirdiği toplantıda, tüm kültürel farklılık veya çeşitliliklerin azınlık oluşturmadığını belirtmiştir.

Nihayet **“resmi dil”**; veya **“devlet dili”** ya da **“cumhuriyetin dili”** terimlerinin devlet ile ilgili işlerde ve bazı örneklerde, eğitimde kullanılan dil anlamına geldiğini belirtelim.

Çokuluslu Toplumlarda Farklı Uygulamalar

Günümüzde, yurttaşları etnik, ırksal, dinsel, mezhepsel ya da dilsel bakımdan homojen olan ülke sayısı yok denecek kadar azdır. Halen dünyada mevcut uzlaşmazlıklar ve çatışmaları tetikleyen başlıca öğenin, farklı etnik, dilsel ya da dinsel kökene mensup gruplar arasındaki uyumsuzluklar olduğu saptanmıştır. **Farklı kültürel kimlikleri oluşturan temel öğelerin başında anadil gelmektedir.** Çokkültürlü demokratik toplumlarda, farklılıklardan doğan gerginliklerin, doğru yönetim politikalarıyla azaltılabileceği, toplumbilim uzmanlarının üzerinde birleştiği bir husustur.

* Emekli Büyükelçi, UNESCO Türkiye Millî Komisyonu Başkan Vekili.

¹ Özlem Eraydın Vırtanen, Dil Politikalarına Bütüncül Bir Yaklaşım; Orta Asya’da Dil Politikaları, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Doktora Tezi, s. 12.

² Çeşitli dilbilimciler anadil kavramını farklı açılardan ele almışlardır. Örneğin, köken açısından bakanlar, ağırlığı, ilk öğrenilen dile vermişlerdir. Anadilin özdeşleşme yanına ağırlık verenler, kişinin anadil olarak özdeşleştiği dil ve aynı dili konuşan başka bireylerle özdeşleşilen dil yönünü temel alırlar. Yeterlilik açısından bakıldığında, anadil en iyi bilinen dildir. İşlevsel bakımdan da anadil, en çok konuşulan dil sayılıyor. (Ö. Eraydın Vırtanen, agy.)

³ Avrupa Bölgesel veya Azınlık Dilleri Şartı, ileride “Sözleşme” olarak anılacaktır.

Asimilasyon (Özümseme) Uygulamaları

Modern-öncesi dönemi yaşayan ülkelerin birinci önceliği, devleti kurmak ve korumaktır; bu ülkelerin yöneticileri, merkezi devleti güçlendiremezlerse, parçalanıp yok olacaklarına inandıkları için, ülke içindeki etnik, dinsel, dinsel çeşitlilik ya da farklılıkları -başka bir deyimle azınlıkları- ülkenin birlik ve bütünlüğüne karşı bir tehdit olarak değerlendirirler; hele bu azınlıklara mensup bazı gruplar -tarih içinde- merkezi otoriteye karşı ayaklanmışlarsa ya da ülkenin jeostratejik durumu, hassas dengeler üzerine bina edilmişse, sözünü ettiğimiz tehdit algılaması güçlenir ve sürekli olarak dile getirilir.

Azınlıklar da içinde yaşadıkları çoğunluğa karşı kuşku ve çekingenlik içindedirler; haklarında alınacak kararlarda çoğunluğun tek ve nihai karar verici olmamasını isterler; haklarını korumak için uluslararası güvenceler ararlar. İstedikleri çözümü zorlamak için kimi kez doğrudan ya da dolaylı provokasyonlara başvurdukları da yadsınamayacak bir gerçektir. Bu kışkırtmalar çoğunlukla geri teper ve kimi hakları kullanma özgürlüğünü sınırlamaya yönelik uygulamalar ile sonuçlanır. Sonuçta her ilişkide olduğu gibi birlikte yaşamayı öğrenmek bir iyi niyet ve karşılıklı uzlaşma arzusu meselesidir; bunu da ancak akıllarını kullananlar başarabiliyorlar.

Etnik ve dinsel bölünmelerle sarsılan toplumların ilk tepkisi, ülkenin parçalanmasını önleme gereğiyle, farklı olanları zorla özümsemesine yönelik politikalar izlemek olmuştur. Asimilasyon, kültürel çeşitliliği doğrudan ya da dolaylı baskılarla eritmeyi amaçlamaktadır. Özümsemeyi çözüm olarak gören yönetimler, farklılıkların varlığını kabul etmek ve bunun gelişmesine katkıda bulunmak istemezler; parçalanmayı tetikleyecek farklılığı kendi elleriyle beslememek ve tetiklememek gereğine inanırlar. Varlıkların anlaşmalarla tanınmış bulunan azınlıkları bile türlü yasal veya idari önlemler ve tacizlerle baskı altına alıp ortadan kaldırmaya çalışabilirler. Bu politika bağlamında asimilasyonu sağlamanın en etkili yöntemi, farklı dilin yok sayılması veya yasaklanması olmuştur.

Kimi "çağdaş devletler" de bir ölçüde merkezîyetçidirler. Bunlar da farklılıkları dışlama, özümseme veya onlarla bütünleşme seçenekleri arasında gidip gelirler; kâh farklılığı yok sayar ve özümseme yolunu seçerler, kâh çoğunlu toplumlarda ademi merkezîyetçilik olarak da ortaya çıkan demokratikleşme çabalarını artırır. Ademi merkezîyet ile demokratikleşme arasında doğrudan bir bağ olduğu yadsınamaz⁴. Merkezîyetçi uygulamayı yeğleyen devletler de dil haklarını, ulusal birliğe zarar getirmediği ölçüde verebilirler.

Tarihte çok sık rastlanmış olmakla birlikte, yine de asimilasyonun tam başarı sağladığı ülke yoktur denebilir; özümseme politikaları kısa dönemlerde başarılı olmuş izlenimini yaratsa bile, bir süre sonra, o farklılık ya da çeşitlilikler bir biçimde yeniden filizlenir. Ortak bellek kolay kolay silinmez. Farklılıkları ortadan kaldırmaya yönelik politikalar, gerginliklere, çatışmalara hatta ayaklanmalara neden olmuştur.

Entegrasyon (Bütünleşme) Uygulamaları

Sözü edilen tehlikeyi teşhis edebilen ülkelerin bir bölümü, sorunu, "bütünleşme" politikalarıyla çözümlemeyi yeğlemişlerdir. "Bütünleşmek" (entegre olmak) sözcüğü burada, kişilerin, grupların, kimliklerini oluşturan çekirdeğin niteliklerini (tabii en başta anadillerini) koruyarak, kendilerinden farklı bir başka çekirdek ile birleşip yeni bir molekül oluşturmaları -buna üst kimlik de denebilir- anlamında kullanılıyor. Bu bağlamda "entegre olmak" (bütünleşmek) bir başka grupla, toplumsal bir birlik yaratmak, üst kimlik kazanmak için biraraya gelmektir⁵.

⁴ The State in a Changing World, World Development Report 1997, The World Bank, Oxford University Press, s. 166.

⁵ Entegrasyon kavramının algılanması konusunda farklı yaklaşımlar ya da yorumlarla karşılaşmıştır; entegrasyonu "mozaik", "eritme potası" ya da "salata kasesi" gibi benzetmelerle anlatmaya çalışanlar olmuştur. Bundan yaklaşık 20-30 yıl önce bütünleşmenin en başarılı örneği olarak ABD toplumu gösterilir ve o ülkenin bir eritme potası (melting pot) olduğu söylenirdi. Son zamanlarda en uygun sistemin, eritme potası değil, salatayı oluşturan katkıların artık kendi tat ve niteliklerini korudukları, eriyip kaybolmadıkları salata kasesi (salad bowl) olduğu belirtildi. Bu alandaki "yemek literatürüne" 1 Ekim 2002'de bir Türk bilim adamı da katkısını sundu. 9 Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Müdürü Profesör Dr. Ergün Aybars'ın, Harp Okulu öğrencilerine verdiği ilk derste şunları söylediği bilinmektedir: "Türkiye mozaik değildir. Bunlar pastayı zenginleştiren katılardır. Ama Türkiye'yi mozaik adı altında gelecekte parçalamayı amaç edinen eğilimler vardır". Şimdi rahmetli olan bir politikamız da siyasal literatüre "Ne mozaikçi ulan!" şeklindeki "zarif" cümlesi ile geçmişti.

Entegrasyona Yönelmenin Nedenleri

Entegrasyona yönelmenin çeşitli nedenleri olabilir. Hemen hepsinde ya güvenliği sağlama güdüsü ya entegrasyona gidenler arasında güç farkının zorlaması, ya karşılıklı çıkar ilişkisi ya da çatışma yerine gerginlikleri azaltma isteğinin bulunduğunu söyleyebiliriz. Bütünleşme sürecinde, taraflar kendi toplumsal değerlerini, özgün kültürlerini ve anadillerini korurlar. *"Sağlıklı bir bütünleşme, bireyin ya da grubun farklı olma hakkını ortadan kaldırmamalıdır; öte yandan, bu bütünleşme, gruplardan birinin diğerine üstünlüğünü sağlama ya da onu yok etme sonucunu da vermemeli, buna olanak tanımamalıdır"*⁶. Tabii, ideal olan budur; ancak, gerçek durum farklıdır; özellikle ekonomik ve toplumsal etkenler, azınlıkta kalan, ekonomik açıdan güçsüz olan grupların kültürlerini "folklorik çeşitlilik" düzeyine indirgemektedir.

Türkiye'nin katılmak istediği postmodern Avrupa Birliği'nin bu alandaki politikaları, birlikte yaşama kurallarının uzlaşarak oluşturulmasını amaçlamaktadır.

Türkiye'de yeteri kadar incelenmediği ya da tartışılmadığı için -sanıyorum- çerçevesi iyi kavranamamış bulunan postmodern Avrupa, yepyeni bir hukuksal, toplumsal ve siyasal düzene doğru yönelmektedir. Bu yeni düzen, ülkemizde geleneksel devlet tanımının sınırları dışına çıkmayı hayal bile etmek istemeyen kimilerince, "devleti tahrip edici öğeleri" nedeniyle kabul edilemeyecek bir seçenek olarak algılanıyor. Postmodern düzende çeşitlilik ve bir ülkedeki farklı anadillere ilişkin sorunlar, modern öncesi devlette, hatta çağdaş devlette çözümlendiğinden çok farklı biçimde ele alınmaktadır. Postmodern aşamaya giren devlet, gittikçe artan ölçüde bazı görevlerini ulus-altı birimlere (bölge idarelerine, örgütlü halk gruplarına, cemaatlara) devretmektedir; devletin başka işlevleri de örneğin Avrupa Birliği ve NATO gibi örgütlerde kümelenmektedir. Bu yetki devri ve kümelenme, farklılıklara ilişkin sorunlara "çeşitliliğin yönetimi" önlemleri ile çözüm getirir.

Avrupa'da devletler, merkeziyetçi niteliklerini giderek kaybediyorlar; bunun sonucu olarak ulusu oluşturan topluluklar, kendi kültürel, dinsel ve dilsel sorunlarını devletin müdahalesi olmadan çözmek durumunda kalmaktadırlar. Pozitif destek önlemlerinin⁷ gerektirdiği harcamalara kaynak bulma ve uygulama sorumluluğu, artan biçimde sözü edilen bölgeler veya halk gruplarına devredilmektedir. Bunun sonucunda çoğunluktan azınlığa kaynak devri azalmakta, bölgesel yönetimler ve sivil toplum inisiyatifleri gerekli fonları oluşturmak durumunda kalmaktadırlar. Devlet ekonomik ve sosyal kalkınma konusunda, büyüme veya zenginleşmenin sağlayıcısı değil, partneri, katalizörü ve kolaylaştırıcısı konumuna indirgenmiştir. Devlet, ulusu oluşturan farklı grupların, kendi dilsel, dinsel ve kültürel sorunlarını çözmelerini kolaylaştırmak için yasal çerçeveyi hazırlamakla yetinecektir, toplumların kendileri ile ilgili düzenlemeleri oluşturan karar alma mekanizmasına katılmalarının sağlanması esastır; bu esasen katılımcı demokrasinin temel ilkelerinden biridir. Postmodern liberal, demokratik Avrupa devletlerinde azınlıkların büyük bir bölümü, eyalet veya bölge yönetimleri çerçevesinde kendi kültürleri, dil ve dinsel sorunları alanında oldukça önemli özerkliklere sahiptirler. Ancak, bu çabaların bazı hallerde, biçimsel alanda kaldığını da kaydetmeliyiz.

Bu gelişmelerin sonucu olarak da Avrupa Birliği'nin liberal, demokratik devletlerinde yaşayan azınlıklarda ya da (bu terim anayasal nedenlerle rahatsızlık yaratıyorsa) ulusu oluşturan çeşitli kültürlere sahip gruplarda, son yıllarda özyönetim isteği yoğunluğunun azalmakta olduğu gözlemlenmiştir; zira özyönetimin gerektirdiği giderler, farklılıklarını, çeşitliliklerini daha yoğun biçimde yaşamak isteyenler bakımından artmaktadır⁸.

Dilsel Çeşitliliğin Yönetimi ile İlgili Normlar ve Ölçütler

Çeşitliliğin yönetimi -**tanınması, korunması ve geliştirilmesi**- ile ilgili normlar, uluslararası alanda olduğu gibi ülke bazında da önceliği bulunan etik veya siyasal çerçevede olduğu kadar, normatif (hukuksal) düzeyde de bağlayıcılığı olan kurallar ve politikalar demetidir. Bazı ülkeler bu önlemleri normatif çerçevede azınlık hakları sepeti içinde ele alıyorlar. Diğerleri aynı korumayı insan haklarına ilişkin mevzuatları ile çözümlenebiliyorlar. Uluslararası sözleşme metinlerini onaylayan ülkelerin bir bölümünde, normların yürürlüğe girmesi için, ayrı yasalar, uygulama yönetmelikleri çıkarılması gerekiyor. Bu alanda kısıtlayıcı olmak isteyen yönetimler, anılan yasa ve yönetmeliklerle hakların ve özgürlüklerin sınırlarını daraltabiliyorlar.

⁶ Günter Endruweit, Institut für Auslandsbeziehungen, Stuttgart, Zeitschrift Kulturaustausch, 1982/3.Vj, s.261 "Integration oder Interkulturation?"

⁷ Diğer bir deyişle pozitif ayrımcılık.

⁸ Jonathan Glover, Nations, Identity and Conflict in "The Morality of Nationalism", R.Mc.Kim.

Avrupa'nın, Dilsel Çeşitliliğin Yönetişimi Konusundaki Tutumu

Avrupa ülkeleri, bir yandan ekonomik ve siyasal bütünleşmeye yönelirken, öte yandan ayırt edici kültürel çeşitliliklerini ve en başta ülkedeki farklı anadilleri korumakta, geliştirmekte, tekdüzeliği reddetmektedirler. Asimilasyon girişimleri, pek çok Avrupa ülkesinde kültürel soykırım olarak nitelendiriliyor. Avrupa ülkeleri arasında federasyon ile yönetilenlerin bu konudaki tepkileri daha da şiddetlidir. Avrupa ülkelerinin amacı, çeşitliliklerin, farklılıkların silinmesini önlemek, farklı olanların -bu arada azınlıkların- özümsemeye (asimilasyona) karşı korunmasını sağlamaktır.

Avrupa Birliği'ni oluşturan ülkeler, aralarındaki kültürel farklılıklar olduğu kadar ülkeler içindeki kültürel çeşitlilikleri de kurdukları birliğe taşımışlardır ve bu kültürel çeşitliliğin korunmasını, birtelikteliklerinin olmazsa olmaz koşulu olarak görmektedirler. Alınan yönetim önlemlerinin başında farklı dillerin korunması, geliştirilmesi ve bu dillerin öğrenimi ya da o dillerde eğitim sağlanması gelir.

Zira, günümüz Avrupa'sının anlayışına göre tek bir Avrupa kültürü yoktur; Avrupa kültürleri vardır. Her AB ülkesi içinde de farklı kültürler birarada yaşamaktadır. Anılan çeşitlilik, bölünme değil, zenginleştirme ögesi sayılmaktadır. Oluşturulan normlara göre koruma ve geliştirme yapılırken, devletlerin bütünlüğünün tahribine izin verilmeyecek, ülke insanların çoğunluğunun kültürü zarar görmeyecek, örneğin, **o ülkenin resmi dilinin/dillerinin öğrenilmesi ve kullanılması da tüm yurttaşlar bakımından bir zorunluluk olacaktır.**

Benzer şekilde, devletin resmi dilinin/dillerinin bulunması, ülke insanının bunlardan farklı anadilleri kullanmasını ve geliştirmesini engellemeyecektir. Sorun, bu uygulama ile ilgili **giderleri kimin karşılayacağına düşmüştür.** Bazı ülkeler -örneğin eğitim, öğretmen yetiştirilmesi, okul kitabı yazımı ve basımı, radyo ve televizyon yayınları, kamu ile ilişkide çeviri ve çevirmen giderlerini- kamu bütçesinden karşıyorlar; başka görüşler, bu giderlerin ilgili gruplar veya cemaatlerce ödenmesini öneriyor. Kamu bütçesinin müdahalesini sağlayan kıstas, genelde, anadilin öğrenimi konusundaki talebin yoğunluğu ve sayısı oluyor.

Avrupa ülkeleri, büyük önem verdikleri çeşitlilik ve azınlıklar konusunda, ulusal yasalar, uluslararası bildirgeler ve sözleşmeler yoluyla, standartlar ve taraf olanlar açısından hukuki bağlayıcılığı bulunan normlar oluşturarak bunlara uygun davranmasını, ahlaki, siyasal ve/veya hukuksal bağlayıcılığı bulunan yükümlülükler haline getirmişlerdir⁹.

Bu norm ve standartlar konusunda alınacak önlemler, oluşturuldukları örgütler gözönüne alınarak şu başlıklar altında toplanabilir:

Birleşmiş Milletler çerçevesinde ayrımcılığın önlenmesine ilişkin normlar; yargı alanındaki normlar; anadilin kullanılması ile ilgili normlar; eğitim alanındaki düzenlemelere ilişkin normlar; medya alanı ile ilgili normlar yer alıyor. Benzer ölçütlere, **Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı**'nda (AGİT) rastlanmakta, yukarıdaki ana başlıklara ek olarak AGİT belgelerinde kimliğin korunması ve dilsel azınlıkların siyaset yaşamına katılımı konusunda ek standartlar bulunmaktadır.

Avrupa Konseyi çerçevesinde de yukarıda sayılan alanlarda normlara rastlıyoruz. Bu normlar örneğin, Avrupa Bölgesel veya Azınlık Dilleri Şartı (Sözleşmesi'nde) kayıtlıdır. Avrupa Konseyi belgelerinde yukarıda anılanlara ek olarak, adların, anadilde geçtiği şekilde kullanımı, kamu makamları ile ilişkiler, sınırlar ötesinde yaşayan kültürlerle ilişkiler, kültür alanındaki normlar, ekonomik ve toplumsal yaşam ile ilgili standartlar bulunmaktadır.

Avrupa Birliği, dilsel haklara dolaylı göndermeler yapmıştır. Maastricht'te kabul edilen Avrupa Birliği Anlaşması'nın 126-128. maddeleri, Avrupa Parlamentosu'nda kabul edilen çeşitli raporlar ve bunlara ilişkin kararlardaki bazı maddeler, dil hakları konusunda standartlar getirmektedir.

⁹ Çokkültürlülüğün yönetişimini düzenleyen norm ve standartlar arasında dil hakları bazı ulusal yasalarda ve uluslararası belgelerde kayıtlıdır. Uluslararası belgelerdeki dil haklarına ilişkin ayrıntılar için bakınız: Özlem Eraydın Virtanen agy. s. 98-176; ayrıca Pulat Tacar, Kültürel Haklar, Dünyadaki Uygulamalar ve Türkiye İçin Bir Model Önerisi, Gündoğan Yayınları Haziran 1996, s. 35-46. Bu belgelerle ilgili bazı örnekler şöyle sıralanabilir: Birleşmiş Milletler Kültürel, Sosyal ve Ekonomik Haklar Sözleşmesi, Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, Avrupa Konseyi Ulusal Azınlıkların Korunması İçin Çerçeve Sözleşme, Avrupa Bölgesel veya Azınlık Dilleri Şartı, Avrupa Birliği Viyana Zirvesi Sonuç Bildirgesi, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı çerçevesinde hazırlanan Kopenhag Toplantı Belgesi, Paris Şartı, Cenevre Ulusal Azınlıklar Uzmanlar Toplantısı Raporu, AGİT Ulusal Azınlıklar Yüksek Komiserliği'nce hazırlanan Ulusal Azınlıkların Dilsel Hakları Üzerine Oslo Tavsiye Kararları, Ulusal Azınlıkların Eğitim Haklarına İlişkin the Hague Tavsiye Kararları ve Ulusal Azınlıkların Kamusal Yaşama Etkin Katılımı Üzerine Lund Tavsiye Kararları.

Avrupa ile bütünleşmeyi birinci önceliği haline getiren Türkiye'nin, sözünü ettiğimiz bildirgelerin ve sözleşmelerin içeriğini yakından izlemediği ve resmi dil dışındaki dillerde eğitimin devlet tarafından sağlanması konusunda oldukça çekingen davrandığı¹⁰ bir gerçektir.

Bütünleşmek istediğimiz Avrupa Birliği ülkelerinin oluşturdukları norm ve standartlar, dilimize çevrilerek yayınlanmamış, yurttaşlara duyurulmamış, tartışmaya açılmamış, konuyla ilgili belgeler, genellikle bakanlıkların dosyalarında kalmıştır. Bunun başlıca nedeni, Türkiye Anayasasının, vatandaşlar arasında azınlık-çoğunluk farkını kabul etmeyen kuralları ve bu konudaki kararlarının oluşturduğu psikolojik yasakçı ortamdır.

Oysa, Türkiye, sözünü ettiğimiz Avrupa normlarının ve standartlarının hazırlandığı tüm konferans ve komitelere katılmış, buralarda hazırlanan bildirgelerin ya da sözleşmelerin kabulüne itiraz etmemiş, sadece Anayasasının emredici hükümlerini ve Lozan Anlaşması taahhütleri çerçevesini vurgulayan çekince beyanlarını zapta geçirmiştir.

Türkiye, Avrupa Konseyi tarafından hazırlanan Bölgesel veya Azınlık Dilleri Şartı ile Ulusal Azınlıkların Korunması İçin Çerçeve Sözleşme'yi imzalamamış, onaylamamıştır. Ülkemizdeki makamların bu konuda mesafeli durmalarının nedeni, Anayasamızın bağlayıcı kuralları ile Türkiye'de farklılık, çeşitlilik ve azınlık terim ve uygulamalarının, sonuçta bölünmeyi ve parçalanmayı çağırması, etrafımızda görülen bölünme ve parçalanmaların, bu konudaki korkuları perçinlemesidir¹¹. Yugoslavya'nın parçalanması, Bask ülkesinde -sağlanan geniş özerkliğe rağmen- terörün durmaması örnekleri de gözardı edilememektedir. Türkiye'nin güneydoğusunda yaşanan ayrılıkçı silahlı mücadelenin yaraları tazedir.

Her şeye rağmen, Avrupa'nın farklılığı ve çeşitliliği, düşünüş ve yaşayış tarzının Türk kamuoyu ve siyaset dünyası tarafından çok iyi izlenmesi ve incelenmesinin gereğine inanıyorum. Bu konuda ayrıntılı bir bilgilendirme ve açık bir görüş değiş tokuşu yapılmazsa ileride de çok ciddi şaşkınlıklarla ve yanlış anlamalarla karşılaşmaya devam edeceğiz. Unutulmaması gereken husus, Avrupa ülkelerinin de Türkiye gibi, ülke bütünlüğünü koruma konusunda son derecede dikkatli ve hassas olduklarıdır. Mesele, bu alanda gösterilecek olan hoşgörü eşliğinin yüksekliğini saptayabilmekte düğümlenir. Eşiği yüksek tutan yöneticiler, ülke insanının az gelişmişlik düzeyi ile ülkenin konumunun jeostratejik açıdan hassas olması gibi gerekçeler ileri sürerler.

Kopenhag Zirvesi Sonuç Bildirgesi'nin Azınlık Sorununa Yaklaşımı

Türkiye'nin tam üye olmak istediği Avrupa Birliği, farklılık, çeşitlilik ve azınlıklar bağlamında kendi başına norm oluşturmamış, yukarıda sözü edilen Avrupa Konseyi ve AGİT çerçevesinde oluşturulan norm ve standartlar, Birlik içinde uyulması gereken temel ilkeler olarak değerlendirilmiştir. Kopenhag ölçütleri (kriterleri) olarak adlandırılan koşullar, Birliğe üye olacak ülkeden, bu normları üstlenmesini, özetle "demokrasiyi, hukukun üstünlüğünü, insan haklarını ve

¹⁰ 12 Şubat 2002'de Tarhan Erdem tarafından yapılan bir anket şu sonuçları vermişti:

Özel kurslarda Kürtçe dil eğitimi verilebilir	%86
Özel yüksek okullarda Kürtçe eğitimi verilebilir	%74
Devlet, yükseköğretim kurumlarında Kürtçe dil eğitimi verilebilir	%54
Özel ilköğretim okullarında Kürtçe dil eğitimi verilebilir	%52
Özel lise ve sanat okullarında Kürtçe dil eğitimi verilebilir	%52
Eğitim dili Kürtçe olan özel kurslar açılabilir	%52
Devlet, kurslar açarak, isteyenlere Kürtçe dil eğitimi vermelidir	%44
Devlet, lise ve sanat okullarında Kürtçe dil eğitimi verebilir	%36
Eğitim dili Kürtçe olan yüksekokullar açılabilir	%36
Eğitim dili Kürtçe olan özel lise ve sanat okulları açılabilir	%34
Devlet, ilköğretim okullarında Kürtçe dil eğitimi verilebilir	%30
Devlet, eğitim dili Kürtçe olan lise ve sanat okulları açmalıdır	%26
Eğitim dili Kürtçe olan özel ilköğretim okulları açılabilir	%24
Devlet, eğitim dili Kürtçe olan kurslar açmalıdır	%22
Devlet, eğitim dili Kürtçe olan ilköğretim okulu açmalıdır	%12
Devlet, eğitim dili Kürtçe olan yükseköğretim kurumu açmalıdır	%8

¹¹ Avrupa Bölgesel veya Azınlık Dilleri Şartı'na yöneltilen eleştiriler arasında şu hususlar öne çıkıyor:

1. Bir dil veya kültürün, bir ülkenin bir toprak parçası ile ilişkilendirilmesinin, vatanın bir bölümüne özel statü tanınması anlamına geleceği, orada oturanları birbirlerine bağlayıcı, ama orada bulunan ve o kültüre sahip olmayanları dışlayıcı sonuç vereceği değerlendirilmeye çalışılmaktadır. Örneğin İspanya'nın Katalonya ve Bask, Belçika'nın Flaman ve Valon bölgelerinde bunun somut örneklerini görmekteyiz.
2. Bölge dili ve kültürü ayrımcılığının tanınmasının, o bölge insanlarının dil ve kültürlerini yaşatabilmek için ek finansman talebi hakkını doğuracağı belirtilmektedir (Europa Ethnica 1981, s.113-114).
3. Sözleşmede, genellikle topluluklardan ve gruplardan söz ediliyor. Sözleşmede bunlar "soyca diğerlerine göre az olan birimler; azınlıklara mensup kişiler, ülke içindeki dil grupları ve çocuklarının ana dillerini öğrenmelerini talep eden ailelerdir". Bu haliyle Sözleşmenin kolektif hak niteliği kazandırılması açısından önemli bir adım oluşturduğu ve bunun kültürel hakların bireysel hak olduğunu savunular tarafından kabul edilmek istenmediği belirtilmektedir.

azınlıklara saygı gösterilmesi ile bunların korunmasını güvence altına alan **kurumların istikrarının sağlanması**" istemektedir.

Burada "istikrar sağlanması" sözcüğünün altı özellikle çiziliyor. Başka bir deyimle aday ülkeden istenen, bu ölçütlere uyumun, kerhen, yasak savar cinsten olması ya da saman alevi gibi yanıp sönmeye değil, sürekli olması, bu ölçütlerin toplum yaşamının ayrılmaz bir parçası haline gelmesidir; bir zihniyet değişikliğidir gerekli olan.

Türkiye'nin uyması beklenen "Kopenhag ölçütleri" çerçevesinde aranan şudur: Adına ister azınlık, ister farklılık, ister kültürel çeşitlilik densin, demokrasi ile yönetilen bir ülkede, ulus içindeki farklılıklar, kültürel çeşitlilikler ve en başta anadiller yok edilmemelidir. Toplumsal barış, farklı kimliklerin aşağılanması veya yok sayılması ile sağlanamaz; ülke içinde sayıca çoğunlukta olanlar, öbür tarafta kalanları dışlamamalı, asimile etmemeli; dilsel, dinsel, ırksal ve kültürel bağlamda çeşitlilik, farklılık arzeden vatandaşlar, aynı üniformanın giydirileceği homojen bir grup olarak düşünülmemeli, o hale getirilmeye çalışılmamalı, azınlıkta kalan farklı düşüncelere saygı gösterilmeli, tahammülün, hoşgörünün eşiği iyi ayarlanmalı, farklılığın ya da çeşitliliğin tanınması, korunması ve geliştirilmesinin, ülkenin/ulusun birlik ve bütünlüğünü ortadan kaldıracığı düşüncesi, akıl dışı boyutlara ulaşmamalıdır. Bu konuda ölçüt, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin koyduğu sınırlardır.

Farklılığın ifadesini de içeren özgürlüğün sınırı, Türkiye'nin entegre olmak istediği Avrupa'da geniş tutulmaktadır; açıklanan düşünce, zor ya da şiddet kullanımını teşvik etmediği ya da böyle davranma tehdidini içermediği sürece kısıtlanmamaktadır; sınırları sözleşmelerle çizilen olası kısıtlamaların dayanakları subjektif değil, objektif ölçütlerdir.

Çeşitlilik Kavramının Türkiye'deki Güncelliği

Türkiye, Anayasasının emredici kuralları nedeniyle, ülkesinde Lozan Anlaşması'nda ve Bulgar Dostluk Anlaşması'nda öngörülenden başka azınlık tanımamaktadır. Türkiye'de azınlık hakları, Lozan Anlaşması'nın "Azınlıkların Korunması" başlıklı 37-45. maddeleri çerçevesinde ele alınmakta ve Anlaşmanın bu bölümünün sadece Müslüman olmayan Türk vatandaşlarını ilgilendirdiği sınırlanmıştır. Oysa, Lozan Anlaşması'nın bu maddelerinin doğru okunması sadece, dolaşım ve göç etme ile ilgili 38. maddenin 3. fıkrasının, medeni ve siyasal haklardan yararlanmakla ilgili 39. maddenin 1. fıkrasının, her türlü kurum kurmak, yönetmek ve buralarda kendi dillerini kullanmak ve ayinlerini yapmakla ilgili 40. maddenin, anadilde öğrenimle ilgili 41. maddenin 1. ve 2. fıkralarının, aile ve kişi statüleri, geleneklere ve göreneklere saygı konusunda 42. maddenin 1. fıkrasının, inançlara aykırı davranışta bulunmaya zorlanmama ile ilgili 43. maddenin Müslüman olmayan Türk uyruklulara¹² referans yaptığını gösterecektir. Diğer maddeler, tüm Türk uyruklulara veya Türkiye'de oturan herkese ya da Türkçe'den başka dil konuşan Türk uyruklulara haklar sağlamaktadır.

Lozan Anlaşması'nın "Azınlıkların Korunması" başlığı altında, sadece Müslüman olmayan Türk vatandaşlarına değil, tüm yurttaşlara tanınan haklar vardır; bunlar, dinine bakılmaksızın tüm vatandaşların eşit olduğu, her Türk vatandaşının yurttaşlık haklarından yararlanacağı, özellikle kamu hizmet ve görevlerine kabul edilme, yükseltme ve çeşitli iş kollarında çalışma konularında kısıtlama getirilemeyeceği ilkeleri (Madde 39) ile **yurttaşın gerek özel, gerek ticari ilişkilerinde istediği dili kullanma hakkıdır** (Madde 39/4).

Bu haklar, temel yasa niteliğini taşır; zira hiçbir kanun, yönetmelik veya hiçbir işlem Lozan Anlaşması hükümlerine aykırı ya da onunla çelişir durumda olamaz. Türkiye Cumhuriyeti'nin hiçbir kanununun, tüzük veya yönetmeliğinin ve hiçbir resmi işlemin Lozan Anlaşması'nın bu hükümlerinden üstün sayılamayacağı, bu Anlaşma ile kabul olunmuştur.

Bu nedenlerle Lozan Anlaşması'nın hükümlerinin ülkedeki kültürlerin çeşitliliğini korumaya yönelik bir "insan hakları senedi" niteliğinde olduğunun altını çizmeliyiz.

¹² Lozan Anlaşması'nın çeşitli kurallarının yorum ve uygulamasında hata yapıldığı kanısındayım. Bu hatalardan biri, Lozan Anlaşması'nın sadece Rumlara, Ermenilere ve Musevilere uygulanacağı yolundaki yorumdur. Oysa Lozan Anlaşması'nda Müslüman olmayan azınlıklardan söz edilmektedir; bu ifadeyi daraltarak Müslüman olmayan vatandaşları sadece Rumlara, Ermenilere ve Musevilere indirgemeyen, bunların dışında kalanları, örneğin Süryanileri kapsam dışında bırakarak onları Lozan Anlaşması'nın sağladığı hakların dışına atmanın doğru olmadığını düşünmekteyim. Böyle bir uygulama, vatandaşlar arasında haklar bakımından ayrımcılık yapılması sonucunu verir. Ayrıca Lozan Anlaşması'nın 42. maddesi, azınlıklara ait kiliselere, havralara, mezarlıklara, vakıflara her türlü kolaylıkların ve izinlerin sağlanacağını, yeniden din ve hayır kurumu kurulması için gereken kolaylıklardan hiçbirinin esirgenmeyeceğini de garanti eder. Uygulamada bu konuda da kısıtlamalar getirilmiştir.

DİSEL ÇEŞİTLİLİĞİN YÖNETİŞİMİ KONUSUNDA KAMUNUN ALABİLECEĞİ ÖNLEMLER

Çeşitliliğin yönetiminden söz edildiği zaman, alınabilecek önlemlerin başında **ayrımıcılığın önlenmesine ilişkin kurallar** gelir. Bu bağlamda, devletler, mevzuatlarında vatandaşlar arasında ayrımcılık yapılması sonucunu veren hükümler varsa bunları ortadan kaldırmak zorundadırlar.

Devlet bunun dışında, vatandaşların çoğunluğundan farklı bir **anadile (ve farklı dine, farklı bir etnik kökene)** sahip bulunan kimselerin, bu farklılıklarını korumaları ve geliştirmeleri için bazı önlemler almalıdır; farklı dil bir bölünme ögesi değil de bir zenginlik olarak mütalaa edilebilirse sorunun çözümü yönünde önemli bir adım atılmış olur. Farklı anadilin varlığının tanınması, bunun korunması ve geliştirilmesinin, ulus içinde bir bölünmeyi teşvik edeceği düşüncesine karşı, yasaklamanın, yok saymanın o dili ve kültürü öldürmediği, aksine varlığını pekiştirdiği ileri sürülebilir. Devlet, farklı anadile sahip bireylerin, seçecekleri temsilcilerin haklarında alınacak kararlara katılmalarını sağlayacak danışma mekanizmaları oluşturabilir; bazı ülkeler bu toplulukların parlamentoda temsil edilebilmeleri için kotalar tanımaktadır. Bu önlemlere "pozitif önlem" deniyor.

Pozitif önlem ilkesini savunanlardan bir bölümü, kamu otoritesinin çeşitlilik-farklılık olgusunun kabulünün yeterli olmayacağını; kamunun, kültürel çeşitliliğin kaybolmaması ve geliştirilmesi için anılan gruplara mensup şahıs ya da kurumlara mali destek, idari kolaylıklar da dahil olmak üzere çeşitli yardımlar yapmasını talep ederler¹³. Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı ve Avrupa Konseyi bildirgeleri, bu yardımların ve teşviklerin, çoğunluk açısından olumsuz sonuçlar yaratan bir ayrımcılık sayılmayacağı ilkesini kabul ve ilan etmiştir.

Kamu otoritesinin, dilsel çeşitliliğin tanınması, korunması ve geliştirilmesi açısından alabileceği yönetim önlemleri hakkında aşağıdaki örnekler verilebilir:

Avrupa açısından bakıldığında, bu önlemler, Avrupa Bölgesel veya Azınlık Dilleri Şartı'nda ve Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı'nın oluşturduğu uzman raporlarında sıralanmıştır. Türkiye'nin bu Sözleşmeye taraf olmaması Türkiye'yi hukuken bağlamaz; ancak o Sözleşmede kayıtlı önlemlerin ruhuna uygun hareket etme konusunda bir siyasal yükümlülüğün varlığı da yadsınamaz.

Türkiye'nin tam üye olmak istediği Avrupa Birliği'ne üye ülkelerin bir bölümü de Sözleşmeye taraf olmamışlardır. O ülkeler de taraf olmadıkları Sözleşme hükümlerini aynen uygulama durumunda değildirler. Bununla birlikte Sözleşme içeriğinin ruhuna aykırı hareket edilmesi, o ülkeyi siyasal bakımdan güç durumda bırakır ve bir aşamada olumsuz uygulamanın düzeltilmesi istenir.

Avrupa ülkelerinin, önlemlerden hangilerini uygulamaya koyacakları, her birinin özel koşullarına bağlıdır.

İyi yönetim ilkesine uygun davranılması için, anadil konusunda alınabilecek önlemler şöylece özetlenebilir:

- Farklı anadili kullanma özgürlüğünün tanınması
- Farklı dilin, devlet okullarında, özel okullar veya kurslarda, anaokulundan başlayarak öğretilmesi
- Üniversitede anadiller ve bölge kültürleri ile ilgili enstitülerin açılması, araştırma ve lisans üstü öğretim yapılması
- Tüm eğitimin resmi dillerden farklı dillerde de verilmesi
- Eğitim kurumlarına eşit katılma hakkı
- Çeşitli kültürlerin bakış açılarını ve deneyimlerini gözönünde tutan ders programlarının hazırlanması
- Farklı dilde radyo ve televizyon programlarına izin verilmesi, bu programların özel sektör veya kamu tarafından finanse edilmesi
- Sağlık, yerel yönetim, diğer idari hizmetler ve yargı alanlarında anadilin kullanımına olanak tanınması
- Farklı anadili olan vatandaşa resmi dilde tercüman hizmeti sunulması
- Bilgilendirmenin, resmi dil yanında ülkede tanınan anadillerde de yapılması

¹³ Azınlık okullarına yardım edilmesi kuralının Lozan Anlaşması'nda da mevcut olmasından yola çıkarak bu ilkenin -kuramsal düzeyde- Türkiye'ye yabancı olmadığı söylenebilir.

- Ana-babamın, çocuklarına kendi kültürlerini simgeleyen bir ad vermesinin engellenmemesi¹⁴
- Farklı anadillerin geliştirilmesine yönelik dernek ve vakıfların kurulmasının engellenmemesi, farklı dilde dinsel eğitim hakkının sağlanması
- Ayrımcılık yapılmadan işe girebilmeyi sağlayan mevzuat ve uygulamanın olması, mesleki öğrenimde ayrımcılık yapılmaması
- Sağlık ve sosyal güvenlik hizmetlerinde farklı anadile sahip bireylerin kültürel yapılarının gözönünde tutulması.

Hukuki statü ve kimlik alanında, ırkçılığı ve ayrımcılığı engelleyen mevzuatın varlığı, farklı kimliğin tanınması ve bu kimliğin ulusal kimlik içindeki yeri konusunda bilinçlenme, azınlıklara mensup kişiler ya da farklı gruplar için özel bir statü tanınması, dernek kurma özgürlüğü, farklı kültürlere sahip olanların kültürlerini yaşatmak için dernek kurmalarını engelleyen mevzuatın ayıklanması, farklı dillerde ifade özgürlüğü, bu alandaki uygulamaların yasaların metnine ve ruhuna uygunluğunun sağlanması.

Siyasal temsil ve özerklik alanında, farklı anadile, kültüre ya da etnik gruba mensup kişilerin siyasete bu kimlikle katılmalarını ve/veya bunlara bazı temsil kotaları tanınmasını sağlayan mevzuat; ülke barajının yüksek tutulmaması suretiyle farklı kültürlere mensup yurttaşların parlamentoya girmelerine açık kapı bırakılması, farklı kimliğe mensup kişilerin kendilerini ve gruplarını ilgilendiren konulardaki mevzuatın oluşturulmasına bilfiil katkıda bulunmalarının sağlanması, kimi durumlarda özerklik statüsü sağlanması, çokkültürlü toplumlarda federatif devlet sisteminin uygulamaya konulması, yerel yönetimlerin yetkili oldukları alanların genişletilmesi ve yetkilerinin artırılması.

İnsan haklarına saygılı rejimler, kültürel çeşitliliği tanıma, koruma ve geliştirme alanında mevzuat oluşturmalı, hükümetler de bunun içtenlikle uygulanmasını sağlamalıdır. Bu, ahlaki olduğu kadar (örneğin Avrupa Birliği'ne aday ülkeler bakımından) siyasal ve hukuki bir zorunluluktur; kimi örnekler önemli zihniyet değişikliklerini gerektirmektedir.

Alt ve üst kimlik zenginliklerini pekiştirebilen toplumların büyük çoğunluğu, birlik ve dayanışma içinde yaşayarak ülke bütünlüğünü daha bilinçli olarak koruyabileceklerdir.

¹⁴ Örneğin, Yargıtay'ın, yapılan işlemin hatalı olduğu yolunda kararlarına rağmen, bazı Türk vatandaşlarının, çocuklarına istedikleri adları vermelerinin "ulusal kültüre aykırı olduğu" gerekçesiyle, idare tarafından engellenmesi, Türkiye'nin uluslararası insan hakkı yükümlülüklerine aykırı eylemlerden sayılmaktadır. Son aylarda bu konudaki olumsuz uygulamalara son verildiği anlaşılmaktadır.

İnsan Güvenliği ve Konforu Açısından Anadil Eğitimi: Sovyet Deneyimi

Büşra Eranlı*

Dünya sistemi içinde, özellikle ulus devlet oluşumunun çok güçlü olduğu 20. yüzyılda etnisite ve dil arasında önemli bir bağ kurulmuştur. Bu durum, milli oluşumun ve dolayısıyla milliyetçi şahlanışın bir gereği olarak görülmüştür. Siyasi iktidar sağlamlaştıkça ve bağımsızlık ispat edilmeye çalışırken dil de bir üstünlük kazanır. Hatta dil milliyetçiliğinden söz etmek çok kolaydır birçok ülke için. Bu duruma bir bakıma kültürel milliyetçilik de denebilir. Başta Herder, Fichte gibi Alman romantiklerinin altını çizdiği bu tür milliyetçiliğin örneklerini Rus İmparatorluğu'nda ve devamındaki Sovyet ülkelerinde gözlemledik. Bazı siyasi iktidarlar dili siyasal aktivite malzemesi olarak seçmiş ve geliştirmiştir. Ruslar da böyle yapmıştır. Başka bir deyişle kültürel milliyetçilik ile siyasal milliyetçilik dil konusunu farklı biçimlerde ele almışlardır.

Batı Avrupa'da, yani siyasal milliyetçiliğin daha ağır bastığı ülkelerde, endüstri devrimi, sömürgecilik ve ekonomik sınıflardaki net ayrışmalar, dilin özellikle bir siyasal aktivite olarak öne sürülmesini gerektirmemiştir. Dil, ulusal siyasal faaliyetin önemli malzemesi olmamıştır Doğu'da olduğu kadar. Avrupa'nın doğu kesimlerinde ve Avrasya dediğimiz bölgede imparatorluk egemenlikleri altında kültürel ayrışmalar, henüz zayıf olan sosyal/ekonomik ayrışmalardan daha bariz bir biçimde öne çıkmıştır. Dolayısıyla siyasal öncülükler ve hareketler dil çalışmalarına daha fazla bir enerji vermişler ve bu yolla kültürel dönüşümü sağlayabileceklerine inanmışlardır. Ayrıca Rusya'da Müslüman toplumlarda esas siyasal kimlik, Müslümanlığın temsili olarak görülüyordu. Müslüman kimlik başta olmak üzere, dil kimliğine yaklaşmak bir bakıma sonradan etnisite anlayışına da giden yol oldu.

Parçalanan ve gerçek anlamda küçülen Osmanlı İmparatorluğu'nda da etnisite ve dil, siyasal kimliğin tayin edici unsurları değildi başlarda; din kimliği esas unsurdur, dolayısıyla her iki kimlik türü (etnisite ve dil) de pek benimsenmiyordu. Milliyetçilik akımlarının esas olan bu yeni kimlik türlerinin siyasette varlığının kuvvetlenmesi zaman aldı. 19. yüzyıl İslam alimlerinden Şeyh Cemalettin Afgani, dili ırkın esas olarak görenlerdendi; Yusuf Akçura ve diğerleri ondan etkilenmişlerdi. Etnisite, örneğin Türk milliyetçiliğine 20. yüzyılın başlarında girdi (Akçura, 1972) ve Halk Partisi programlarında (1930'lar) kuvvetle altı çizildiği gibi "dayanımsız, sınıfsız" bir sosyo ekonomik varlığın siyasal motoru olmaya başladı.

Dil ve anadil olgusunun bir yanı, kültürel milliyetçiliğin en önemli öğelerinden biri oluşudur. Merkezi dil eğitiminin ise milli devletin gelişmesiyle bağlantılı bir yönü vardır. 20. yüzyıl boyunca böyle olmuştur. Resmi dil kavramı da zaten böyle doğmuştur. Ancak dil olgusunun ikinci bir yanına daha dikkat çekmek gerekir, dünya dilleri arasında ciddi bir hiyerarşi olduğunu biliyoruz. Hem çok geniş alanda kullanılan dillerin dünya iletişimi üzerinde önemli bir hakimiyeti ve önceliği vardır hem de tek tek ülkelerde öne çıkan diller bulunmaktadır. Bu hiyerarşi farkının tek nedenini siyasal olarak görmemek lazım çünkü çok kullanılan, çok yaygınlaşan ve edebi eserleriyle çok beğeni kazanan diller doğal olarak öne çıkar. İşin bu ikinci yanını hesaba katmadan dillerin öğretilmesinde ve dil eğitiminde mutlak eşitlikçi bir tavır izlemek, herhalde insanların refahı için esas teşkil etmeyecektir. Dolayısıyla, anadil eğitimi ve anadilde eğitim hakkının temin edilmesi, sağlıklı uygulamaların nasıl yapılması gerektiğini gösteren değil, sadece bu zemini hazırlayan bir ilk adımdır.

Çok etnili çokdilli Rus İmparatorluğu 18. yüzyıl sonu reform hareketlerinden itibaren Rusça'yı, siyasal olarak, hakim oldukları milletler üzerinde seçkin bir dil haline getirmeyi amaçlamış ve başarmıştır. Rus dilli insanlar ise özenilen üstün dil olarak bir dönem Fransızca'yı kullanmışlardır. Kendi dillerini üstün siyasal ve kültürel dil haline getirmeleri ise Sovyet döneminde özellikle ivme kazanmıştır. Başta Lenin'in, ulusların özgürlüğüne ve özgünlüğüne ve dolayısıyla olası bağımsızlığına duyduğu saygı çok uzun süremediğinden, Rus dili, Baltık ülkeleri, Kafkas ülkeleri ve Orta Asya ülkeleri üzerinde hakimiyetini hızla geliştirmiştir. Dolayısıyla Türk kökenli, Romen kökenli (Moldavya), Ermeni ve Gürcü kökenli, İskandinav kökenli dillerin Rusça'dan sonra gelen alt-diller olarak görülmesi bir "doğal"lık kazanmıştır.

* Profesör Dr., Marmara Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi.

İşte bu hiyerarşiyi bozmak, milliyetçiliği benimsemeyen sosyalist ideoloji açısından hem kabul edilebilir hem de kabul edilemez özelliklere sahip oldu. Kabul edilebilirdi; çünkü önemli olan sınıf farklılaşmasıydı ve dil farklılaşması baskıcı bir etmen olarak görülüyordu. Kabul edilemezdi; çünkü eşitlik ilkesine aykırıydı. Sovyetler Birliği bu çelişkiyi ilk yıllarında derinden yaşarken bir yandan da eşitlik ilkesi doğrultusunda birçok Sovyet halkının anadilinin eğitimine özen gösterdi. Bu gerçek, Avrupa Birliği ülkelerindeki anadil eğitimi veya anadilde eğitim tecrübesinin ardında yatan 20. yüzyıl sonu bireysel düzeydeki insan hakları esaslı dürtülerden farklıdır. Eşitlik ilkesi, daha çok temsil ve katılım sağlamak için idari sorumluluk da taşıyacak belli başlı kültürel varlıkları (millet anlamında) ayakta tutmak, asimile/entegre etmek demektir. Ve dil eğitiminin uygulanmış biçimi buna göre ayarlanacaktı. Bu tecrübeyi anlamadan bugünkü uygulamaların sorunlarını çözmek pek kolay olamayabilir.

Sovyet Döneminde Dillerin Eğitimi

Rus dilinin hiyerarşik üstünlüğünü siyasi bir üstünlük haline getirme çabalarının yanı sıra Sovyetler Birliği içindeki çeşitli dillerin en azından ilk eğitim düzeyinde öğretilmesine devam edilmiştir ve Rusça hiyerarşik olarak bir elit dili, bir entelektüel dili gibi idari ve uluslararası platformlarda hakim olmuştur. Diğer dillerin ise folklorik bir seviyede kalmasına özen gösterilmiştir. Ama aynı zamanda ve belki de çelişkili olarak alt diller neredeyse bir katılım ve temsil aracı olarak görüldüğünden siyasal sisteme entegrasyonun, yani ideolojinin benimsenmesinin bir ilk adımı olarak değerlendirilmiştir. "Homo Sovieticus" anlamındaki yurttaşlığın itici gücü başlatıcısı olarak görülmüştür. Ne var ki, iyi eğitim almak isteyenler, iyi iş bulmak isteyenler ve toplumda idari ve siyasi olarak yükselmek isteyenler özellikle Rus okullarında eğitim görmeye devam etmişlerdir. En azından yüksek eğitim düzeyinde Rusça'dan taviz vermemişlerdir.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, tabii ki dilde hiyerarşi sadece bir siyasi karar meselesi değildir. Sanat, edebiyat eserleriyle evrensel beğeni ve yaygınlık kazanmış diller hızla öne geçer. Bu olanaklar ve arkasında kuvvetli bir devlet bulunan dil, hiyerarşik olarak toplum içindeki diğer dilleri hem kullanım hem de üretim açısından geride bırakır. Sovyet sistemi içinde de böyle olmuştur. Rusça'nın üstünlük sağlamasına paralel olarak Sovyetler Birliği'nin kuruluşu itibarıyla farklı etnik kimliklerin korunması yolundaki siyasaları çok belirgindir. Ve bu çerçevede de anadilde eğitim için çok büyük bir organizasyon gerçekleştirebilmiştir. Rus dili ve kültürünün istenen ve özlenen bir yaşam biçimi olduğunu ispatlamak amacıyla diğer dillerin anadil olarak öğretilmesi yeni tür bir vatandaş yaratma atılımının da göstergesi olmuştur. Bu durum, doğrudan bir homojenleştirme çabasından ziyade Rus kültürünün kapsamını etnik olmayan bir platformda genişletme çabasıdır ve bir çeşit "enternasyonal"leştirilmedir. Ve bu açılarından bir bakıma günümüzdeki küreselleştirme operasyonuna benzetilebilir. Zaten süreç içinde bazı büyük nüfuslu ve nispeten gelişmiş bir edebiyata sahip olan uluslarda anadilde eğitim, en yüksek seviyeye kadar devam ettirilmiştir.

Unutulmamalı ki Sovyet nüfusunun sadece % 52'si (1979'da) Ruslardan oluşuyordu. O zaman en az 22 etnik grubun bir milyonu aşan nüfusu vardı ve aşağı yukarı 90 etnik grup bulunuyordu. Tüm ülkenin nüfusu ise 260 milyonun üzerindeydi. Sovyet dil politikasının gelişmesinin "şekilde milli, muhtevada sosyalist" ilkesine dayandığını hatırladığımızda gerekli halk desteğini seferber edebilmek için federal bir şekilde örgütlenen bu ülkenin ulusları tanıma ve yaşatma politikasını benimsemiş olması şaşırtıcı değildir. Ayrıca yine eşitlikçilik ve adil temsil ilkeleri ışığında yerel şahsiyetleri kendi uluslarının yöneticisi olmaya teşvik ediyorlardı. Daha 1917'de Rus olmayan ulusların laik okullarla donatılması için yoğun bir program yapılmıştı. Ayrıca 1918 sonunda Halk Konseyi bir kararname çıkararak Rusça olmayan dillerde okulların geliştirilmesini emrediyordu. 1934'de artık SSCB'nin her ülkesinde anadil okulları kurulmuştu, tam 104 dilde ders kitabı basılmıştı (*Anderson ve Silver, s. 354-355*). Bu kararların altında yatan amaç tamamen Rus Çarlığı'nın Ruslaştırma politikalarına karşı çıkarak bir adil denge kurmak ve halkları yeni rejim doğrultusunda seferber etmektir.

Sovyetler Birliği, 1959 Eğitim Kanunu ile "eğitim dili ve diğer dillerin eğitim programı içindeki seçimini serbest bırakmıştır". Bu kanun Rusça eğitiminin sıklık ve değerinin düşeceği anlamında bir beklenti yaratmışsa da aslında Rusça'nın eğitimini daha da meşrulaştırmıştır. Çünkü özellikle Sovyet vatandaşının iyi bir biçimde yetiştirilmesi ve iyi işlerde çalışabilmesi bunu gerektiriyordu. 1970'lerde Rusça eğitiminin seviyesinin yükseltilmesi için özel bir kampanya yürütüldü. Bu dönemde nüfusun % 20'si Rusça dışında birden fazla dil biliyordu (J. Pool, s. 332), 14 dilde terminoloji uyumu sağlanmış ve bu dillerde müfredat programları basılmıştı.

Dolayısıyla anadilde eğitim sadece yaygınlaştırılmamış aynı zamanda kalitesinin yükseltilmesine de özen gösterilmiştir. Örneğin üniversitelerde sadece sosyal bilimler alanlarında da olsa Özbekçe, % 70 oranında kullanılıyordu. Bu alanda araştırmalar yapmış olan uzmanlar Sovyet "uluslar siyaseti"nin Ruslaştırmaya karşı daima bir iddiası olduğunu